ეროვნული ბიბლიოთეკა

თავი VI

ქვეყნის ეკონომიკური და სოციალური განვითარების მთავრობისეული პროგრამა. პოლიტიკური პარტიების პოზიცია

პირველი მსოფლიო ომით გამოწვეული ეკონომიკის დაცემის პროცესი რევოლუციური გარდაქმნების პერიოდში კიდევ უფრო გაძლიერდა. ძველი სავაჭრო კავშირების მოშლის გამო სოფლის მეურნეობაც გარკვეულ სიძნელებს განიცდიდა, მაგრამ განსაკუთრებით მძიმე მდგომარეობაში აღმოჩნდა მრეწველობა. ნედლეულისა და ენერგორესურსების სიმცირის პირობებში ბევრი ფაბრიკა-ქარხანა დაიკეტა, სხვებმა სანახევროდ და კიდევ მეტად შეამცირეს პროდუქციის გამოშვება. დაიწყო მასობრივი უმუშევრობა. სასურსათო კრიზისმა და ინფლაციამ მძიმე მდგომარეობაში ჩააყენა აგრეთვე ჯერ კიდევ დასაქმებული მუშები, მოსახლეობის საშუალო ფენები.

1918-1919 წლებში დამოუკიდებელი საქართველოს საერთაშორისო სავაჭრო-ეკონომიკური კავშირები კიდევ უფრო შესუსტდა, რაც უარყოფითად აისახა ქვეყნის ეკონომიკურ მდგომარეობაზე, სოციალურ ვითარებაზე. პირველი რესპუბლიკის მთავრობა მეტად რთული პრობლემების წინაშე აღმოჩნდა. მმართველი პარტია, მართალია, არ აპირებდა კაპიტალის არსებითად შევიწროებას, კერძო ინიციატივის შეზღუდვას, მაგრამ მან საჭიროდ მიიჩნია თავის ხელით აეღო დამქირავებელთა და დაქირავებულთა ურთიერთობის რეგულირების, საერთოდ კლასობრივი ანტაგონიზმისა და ბრძოლის შესუსტების ფუნქცია.

მთავრობის დავალებით თბილისის მუნიციპალიტეტმა შექმნა ე.წ. სალიკვიდაციო კომისია, რომელიც ყოველ კონკრეტულ შემთხვევაში იკვლევდა წარმოების შეჩერება-შემცირებისა და მუშების დათხოვნის მიზეზებს. შემუშავებული დებულების თანახმად მრეწველებსა და სხვა დამქირავებლებს აეკრძალათ მუშა-მოსამსახურეთა შტატების შემცირება სალიკვიდაციო კომისიის უნებართვოდ. ასეთივე დაწესებულებები შეიქმნა საქართველოს სხვა შედარებით მსხვილ

სამრეწველო ცენტრებშიც. სალიკვიდაციო კომისიებში შედიოდნენ ადგილობრივი თვითმმართველობის, სავაჭრო პალატის, პროფკავშირებისა და კოოპკავშირების წარმომადგენლები. ყველაზე ნაყოფიერად საქმიანობდა თბილისში არსებული სალიკვიდაციო კომისია, მაგრამ მან მთელი 1919 წლის განმავლობაში მხოლოდ 210 კაცი იხსნა უმუშევრობისაგან.

ეკონომიკის დაცემა, სამუშაო ადგილების შემცირება საყოველთაო მოვლენა იყო. შედარებით უკეთესი მდგომარეობით ხასიათდებოდა საქართველოს სამთამადნო მრეწველობა.

1918 წელს ჭიათურის სამრეწველო რაიონში მანგანუმის საბადო მაღაროების 3/5 ქართველი მრეწველების საკუთრებაში რჩებოდა, 2/5 უცხოელ კაპიტალისტთა ხელში იყო გადასული. მანგანუმის მადნის 30 გამაუხვებელი ფაბრიკიდან 21 ქართველი მრეწველების იყო, 9 კი უცხოელების. ქართველებს ჰქონდათ მადნის 20 მექანიკური ჩამოსაშვები, უცხოელებს – 10. მაგრამ ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ უცხოურ ფირმათა საწარმოები უფრო მსხვილი, ტექნიკურად უკეთ აღჭურვილი იყო და ისინი იძლეოდნენ მოპოვებულ-გაუხვებული მადნის ნახევარს.[1]

ქართველი მრეწველები საქართველოს მთავრობისათვის წარდგენილ ერთ-ერთ მოხსენებით ბარათში წერდნენ, რომ ჭიათურაში უპირატესობა ჯერ კიდევ ქართველთა მხარეზეა და თუ „ეროვნულ კაპიტალს სათანადო დახმარებას გაუწევს საქართველოს ეროვნული მთავრობა“, უცხოელები სწრაფად განიდევნებიან მრეწველობის ამ დარგიდან და მოპოვებულ-ექსპორტირებული მანგანუმი გახდებაო სახელმწიფოს ეკონომიკურ-ფინანსური ძლიერების ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი წყარო.

ქართველი მრეწველები უკმაყოფილო იყვნენ იმით, რომ საქართველოს მთავრობა შეღავათებსა და პრივილეგიებს აძლევდა მფარველ-მოკავშირის გერმანიის ქვეშევრდომთა ფირმებს. ეს საყვედური რეაგირების გარეშე არ დარჩენილა. კოალიციურმა მთავრობამ არბიტრის როლი იკისრა, სცადა გერმანელი და ქართველი მრეწველების შეთანხმება. მისი ინიციატივით ჩამოყალიბდა მანგანუმის მრეწველთა შერეული – ქართულ-გერმანული აქციონერული საზოგადოება, რომელსაც მიეცა მანგანუმის ექსპორტის მონოპოლია 30 წლის ვადით. მსოფლიო ომში გერმანიის დამარცხების შემდეგ საზოგადოება დაიშალა.

1919 წელს მანგანუმის ქართველმა მრეწველებმა ჩამოაყალიბეს ახალი აქციონერული საზოგადოება, რომელშიც გაერთიანდა 146 კაცი.

საზოგადოების თავმჯდომარედ აირჩიეს ნ. ნიკოლაძე. ეს ის დრო-ა, როცა ქართულ მანგანუმს კვლავ გაეხსნა გზა მსოფლიო ბაზრისაკენ, რამაც სტიმული მისცა მრეწველებს სწრაფად გაეზარდათ მადნის მოპოვება და შესაბამისად ექსპორტიც.

საქართველოს კოალიციურმა მთავრობამ, მართალია, გამოაცხადა მიწის წიაღის და კერძოდ მანგანუმის საბადოების ნაციონალიზაცია, მაგრამ არ მოუხდენია თვით მრეწველობის, მაღაროებისა და ფაბრიკა-ქარხნების ნაციონალიზაცია, თავის ხელში არ აუღია წარმოების ორგანიზაციისა და მადნის ექსპორტის საქმე. იგი მხოლოდ იმას შეეცადა, რომ მრეწველთა მოგების მნიშვნელოვანი ნაწილი სახელმწიფო ბიუჯეტში მოეხვედრებინა. მთავრობამ მანგანუმის ექსპორტი სახელმწიფო მონოპოლიად გამოაცხადა, მაგრამ რაკი სახელმწიფო დაწესებულებებს უშუალოდ ეს არ შეეძლოთ, მთავრობამ თავის მონოპოლიური უფლება სარეალიზაციოდ გადასცა სპეციალურად ჩამოყალიბებულ „ჭიათურის მარგანეცის საექსპორტო საზოგადოებას“.

საექსპორტო საზოგადოების წესდების ყველაზე უფრო მნიშვნელოვანი მუხლები ასეთი იყო: 1) 1919 წლის 2 აგვისტოს კანონით მარგანეცის ექსპორტის სახელმწიფო მონოპოლიის განხორციელების მიზნით ჭიათურელ მრეწველთაგან, განურჩევლად ეროვნებისა, ყალიბდება ჭიათურის მარგანეცის საექსპორტო საზოგადოება; 2) მთავრობისაგან საზოგადოებას ეძლევა მარგანეცის ექსპორტის მონოპოლია 20 წლის ვადით; 3) სუფთა საექსპორტო მოგებიდან მთავრობას გადაერიცხება 35%, ხოლო მანგანუმის მრეწველ-ექსპორტიორებს დარჩება 65%.[2]

1920 წელს საექსპორტო საზოგადოებამ საზღვარგარეთ გაიტანა 10,7 მლნ ფუთი მანგანუმი. როგორც ჩანს, საზოგადოების საქმიანობა უცხო ქვეყნებში დიდ სიძნელეებს აწყდებოდა; რთული საქმე აღმოჩნდა მანგანუმის გატანისა და გაყიდვის მონოპოლიის პრაქტიკული განხორციელება. გამოირკვა, რომ ჭიათურაში მოქმედი ზოგი ფირმა საექსპორტო საზოგადოების გვერდის ავლით, დამოუკიდებლად გადიოდა მსოფლიო ბაზარზე, რაც საზოგადოების წევრებსა და სახელმწიფოს დიდ ზარალს აყენებდა. მდგომარეობის გამოსასწორებლად საექსპორტო საზოგადოებამ ნ. ნიკოლაძის მეთაურობით დელეგაცია გაგზავნა საზღვარგარეთ. მისი მიზანი იყო მანგანუმის ბაზრის შესწავლა, მეტალურგიული ქარხნების მეპატრონეებთან კონტრაქტების დადება. 1920 წლის 6 ოქტომბერს ნ. ნიკოლაძე აუწყებდა საექსპორტო

საზოგადოებას თბილისში არსებულ სამმართველოს, რომ საზღვარგარეთელი საქმოსნები მანგანუმის საექსპორტო საზოგადოებას თავის სტრუქტურით „სტანდარტ ოილ კომპანიას“ ადარებენო. ჩვენი საზოგადოება იმ შემთხვევაში დადგება ნამდვილად ამ შედარების სიმაღლეზე, თუ დაუყონებლივ შეწყდება თბილისში მიმდინარე ყოველგვარი მოლაპარაკება და მარგანეცის გაყიდვა მხოლოდ საზღვარგარეთული განყოფილების მეშვეობით მოხდებაო. „მარგანეცის ექსპორტისა და გაყიდვის მონოპოლია – წერდა ბოლოს ნ. ნიკოლაძე – განამტკიცებს ჩვენს მდგომარეობას მსოფლიო ბაზარზე, საშუალებას მოგვცემს შევინარჩუნოთ მადანზე მაღალი ფასები. ინდოეთი და ბრაზილია იძულებული გახდებიან ანგარიში გაგვიწიონ და ჩვენს კვალზე იარონ“-ო.[3]

მანგანუმის მოპოვება-ექსპორტმა აღორძინების ორიოდე წელიწადში, რა თქმა უნდა, ვერ მიაწია 1913 წლის დონეს, მაგრამ ფაქტია, რომ ეს მადანი იყო ვალუტის მიღების, საქართველოს სახელმწიფო ბიუჯეტის შევსების მნიშვნელოვანი წყარო. მარგანეცის მრეწველობის აღორძინებას არა ნაკლებ დადებითი მხარეც ჰქონდა. ზემო იმერეთში საგრძნობლად შემცირდა უმუშევრობა.

ტყიბულის ქვანახშირი ექსპორტის საგანი არ ყოფილა. იგი ადგილზე მოიხმარებოდა, საქართველოს რკინიგზის მეტნაკლებად შეუფერხებელი მუშაობის საფუძველი იყო. 1918 -1919 წლებში ქვანახშირის ამოღება და დახარისხება სათანადო დონეზე იდგა. 1920 წელს კი სააქციო საზოგადოება „ნახშირას“ საქმიანობაში სერიოზულმა სიძნელეებმა იჩინა თავი. მთავრობამ გადაწყვიტა ტყიბულის მაღაროების გამოსყიდვა, წარმოების თავის ხელში აღება. დამფუძნებელი კრების სხდომაზე სათანადო დასაბუთებით გამოვიდა სოციალ-დემოკრატიული ფრაქციის წევრი გ. თევზაია, მთავრობის სახელით მაღაროების გამოსყიდვისათვის 12 მლნ მანეთი მოითხოვა.

მემარცხენე ოპოზიცია კერძოდ სოციალისტ-რევოლუციონერთა ფრაქცია მხარს უჭერდა წარმოების ნაციონალიზაციას, მაგრამ კატეგორიული წინააღმდეგი იყო კაპიტალისტებისათვის საზღაურის მიცემისა. ილია ნუცუბიძემ აღნიშნა, რომ მსოფლიო ომის დაწყებისთანავე რუსეთის მთავრობამ აქციონერული საზოგადოება „ნახშირას“ ქვანახშირის საბადოები ჩამოართვა. როცა საქართველოს დამოუკიდებლობა გამოცხადდა მაღაროები ავტომატურად გადმოვიდა საქართველოს რესპუბლიკის მთავრობის ხელში. ისმის კითხვა, რა

მოსაზრებით აღადგინეს „ნახშირას“ უფლება ტყიბულის მაღაროებსა და მასთან დაკავშირებულ სხვა საწარმოებზე და რატომ უნდა მოეკვეთა ამ საზოგადოებას გამოსასყიდი თანხა? სოციალისტ-რევოლუციონერთა ფრაქცია პრინციპულად ამის წინააღმდეგია, მით უმეტეს ახლა, როცა სახელმწიფო ხაზინა ცარიელია. განა დასაშვებია, რომ ხალხის ქონებიდან მილიონები გავიღოთ ორიოდე კაპიტალისტის სასარგებლოდ. მემარჯვენეთა ირონიული რეპლიკები ვერ გამაჩერებს და პირდაპირ ვიტყვი, რომ ექსპროპრიატორთა ექსპროპრიაცია გამართლებულია.[4]

გ. თევზაიამ დაგმო სოციალისტ-რევოლუციონერთა უკიდურესი რადიკალიზმი. კანონიერება მოითხოვს, რომ „ნახშირას“ კომპენსაცია მივცეთ და მის რენტაბელურ საწარმოს ამ გზით დავეუფლოთო. ეროვნულ-დემოკრატიულმა ფრაქციამ ამჯერად მხარი დაუჭირა სოციალ-დემოკრატთა წინადადებას. დამფუძნებელმა კრებამ მიიღო დეკრეტი ტყიბულის მაღარო-საწარმოების გამოსყიდვის გზით ნაციონალიზაციის თაობაზე.[5]

მთავრობის მიერ დანიშნულმა ინჟინერ-ტექნიკოსთა პერსონალმა შესძლო ქვანახშირის წარმოების საკმაოდ მაღალ დონეზე შენარჩუნება. მათ მიერ დამზადებული პროდუქცია თითქმის აკმაყოფილებდა საქართველოს რკინიგზის ორთქმავალთა პარკის მოთხოვნილებას.

ომისა და რევოლუციის წლებში განსაკუთრებით გაუჭირდა გადამმუშავებელ მრეწველობას. არსებითად შემცირდა ბამბის, მატყლისა და აბრეშუმის ქსოვილების წარმოება. საგრძნობლად შეიკვეცა ტყავის ნაწარმის, თამბაქოს, ალკოჰოლიანი სასმელების, კვების პროდუქტების გამოშვება.

1918 წლის საქართველოში არსებობდა 1890 0 სამრეწველო და სავაჭრო საწარმო. აქედან 3286 ფაბრიკა-ქარხანაში დასაქმებული იყო 15500 მუშა. წლის განმავლობაში დამზადდა 18 მლნ მანეთის (ომამდელი ვალუტით) პროდუქცია.

1919 წელს თბილისში მოქმედებდა 137 ფაბრიკა-ქარხანა 5202 მუშით. 1099 სახელოსნოში ოსტატებთან ერთად დასაქმებული იყო 1638 დაქირავებული ქარგალი და შეგირდი. ქალაქში არსებობდა 2302 სავაჭრო დაწესებულება 5037 მუშით, 117 საზოგადოებრივი ორგანიზაცია 2299 მუშა-მოსამსახურით. თბილისში მოქმედ 7 სატრანსპორტო საწარმოში (რკინიგზის სამმართველო, ორთქმავალ-ვაგონშემკეთებელი ქარხანა, ტრამვაი და სხვ.) დასაქმებული იყო 4176 მუშა. სტატისტიკა იმასაც მეტყველებს, რომ წარმოების მასშტაბის

საერთო შემცირების მიუხედავად, თითქმის შენარჩუნებულ იქნა ვაჭრობა-მრეწველობის კონცენტრაციის საკმაოდ მაღალი დონე. ანგარიშველ წელს თბილისის 5 მსხვილ ფაბრიკა-ქარხანაში იყო დასაქმებული სამრეწველო მუშების 75% და 5 მსხვილ სავაჭრო ფირმაში შრომობდა სავაჭრო დაწესებულებათა მუშა-მოსამსახურეების 30%.

1918-1920 წლებში კერძო კაპიტალის აქტიურობა, გარკვეული მიზეზების გამო, საგრძნობლად შემცირდა, მათი საწარმოები შეიკვეცა. სამაგიეროდ გაიზარდა სახელმწიფო და მუნიციპალური საწარმოების რაოდენობა და ხვედრითი წონა. 1920 წელს თბილისში აღირიცხა სულ 475 სამრეწველო საწარმო (სახელოსნოები აქ არ შედის) 10800 მუშით. აქედან სახელმწიფოს კუთვნილ 71 საწარმოში დასაქმებული იყო 3 ათასი, მუნიციპალურ და საზოგადოებრივ 82 საწარმოში – 3,5 ათასი, ხოლო 323 კერძო საწარმოში – 4,2 ათასი მუშა. კიდევ უფრო გაზრდილი ჩანს სახელმწიფო და მუნიციპალური სექტორის წილი ვაჭრობასა და მომსახურების სფეროში.[6]

1920 წელს თბილისში ქალაქის ეკონომიკის ყველა სფეროში დასაქმებული იყო სულ 19912 მუშა-მოსამსახურე. ქალაქის მთელი მოსახლეობისა და დასაქმებულთა შეფარდება ცხადყოფს, რომ უმუშევრობამ ფართო მასშტაბი მიიღო. 1920 წლის ბოლოს თბილისში აღირიცხა 12061 უმუშევარი. ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ უსაქმოდ დარჩენილ პროლეტართა საგრძნობმა ნაწილმა თბილისი დატოვა, სოფელს დაუბრუნდა და ამიტომ აღარ მოხვდა უმუშევართა სტატისტიკაში.

ეკონომიკური კრიზისი მეტნაკლებად შეეხო საქართველოს სხვა ქალაქებს, დაბებს, სამრეწველო ცენტრებს. ყველგან შეიკვეცა წარმოება, შემცირდა საქონელმიმოქცევა, საყოველთაო მოვლენად იქცა უმუშევრობა.

ეკონომიკური კრიზისის დაძლევის ერთ-ერთ საშუალებად იქნა გააზრებული საქართველო-ამიერკავკასიისათვის საერთაშორისო სატრანზიტო სავაჭრო გზის ფუნქციის დაბრუნება, რასაც აადვილებდა ამიერკავკასიის დამოუკიდებელ სახელმწიფოებებად ჩამოყალიბება. ერთ-ერთ დოკუმენტში ნათქვამია: ,,ამიერკავკასია უხსოვარი დროიდან წარმოადგენდა დიდმნიშვნელოვან სააღებმიცემო გზას ევროპასა და აზიას შორის. მას შემდეგ რაც რუსეთმა დაიჭირა ეს ყელი, მას დაეკარგა რამდენადმე ეს მნიშვნელობა და გადაიქცა სტრატეგიულ ბაზად, საიდანაც რუსეთის იმპერიალიზმი მუდმივი მუქარა იყო სპარსეთისა და ოსმალეთისაკენ მიმართული., ...საერთაშორისო

მშვიდობიანობის უზრუნველყოფა და ელემენტარული სამართლიანობა მოითხოვს დაეკარგოს ამიერკავკასიას სტრატეგიული ხასიათი და სამაგიეროდ დაუბრუნდეს მას ადრინდელი კულტურული და სააღებმიცემო მნიშვნელობა, ამისათვის საჭიროა, რომ რუსეთმა კვლავ არ ჩამოდგას ამიერკავკასიაში ფეხი, ...მას საზღვრად ისევ კავკასიონი დაედვას".

დოკუმენტის ავტორი შემდეგ ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ დასავლეთ ევროპის სახელმწიფოთა ინტერესიც საკითხის ამგვარ გადაწყვეტას მოითხოვს. მიზანშეწონილია საერთაშორისო შეთანხმებით მოხდეს ამიერკავკასიის სამივე სახელმწიფოს ნეიტრალიზაცია, ამის შემდეგ გადაიქცევა ეს ტერიტორია „ნამდვილ ხიდად აღებმიცემობის და კულტურისა ერთვპასა და აზიას შორის".[6ა]

იმ დროს, როცა რუსეთთან არსებული სამეურნეო-ეკონომიური კავშირები წარსულს ჩაბარდა, ძალიან დიდი მნიშვნელობა შეიენიჭა დასავლეთ ევროპასთან კომერციული ურთიერთობის გაფართოებას. უპირველეს ყოვლისა ეს პასუხობდა ქართული ეროვნული ბურჟუაზიის ინტერესებს. ქართველ მრეწველთა და კომერსანტთა ერთ ნაწილს კარგად ესმოდა, რომ ეროვნული სახელმწიფოებრიობა მათი წარმატებული საქმიანობის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი გარანტი იყო და ამიტომ ცდილობდნენ თვითონაც გამოდგომოდნენ მთავრობასა და ხალხს. მაგალითისათვის გამოდგება აკაკი ხოშტარიას საქმიანობა.

აკაკი ხოშტარიას, როგორც მრეწველისა და კომერსანტის, აღზევება პირველი მსოფლიო ომის წინა წლებში მოხდა. იგი არ დასჯერდა ნავთის ბიზნესს ბაქოში. 1913 წელს ჩრდილო ირანში ჩამოაყალიბა კონცესიური საზოგადოება „პერსლესი", გაამართა ხე-ტყის ქარხნები, აგრეთვე თევზის და საპნის სარეწები. მანვე ირანში ჩამოაყალიბა პირველი სატრანსპორტო კომპანია, მოაწყო საავტომობილო მიმოსვლა თეირანსა და ფეჰლევს შორის. აკ. ხოშტარიამ ფორდის ტიპის ავტომანქანა მიართვა საჩუქრად აჰმედ შაჰს, რომელიც დიდ პატივს სცემდა ამ გურჯის ნიჭსა და გაქანებას.

აკაკი ხოშტარია, რა თქმა უნდა, არც საქართველოს ივიწყებდა. დიდი კაპიტალი დააბანდა თბილისში; მოაწყო მექანიკური, სასოფლო-სამეურნეო მანქანებისა და სპილენძის ქარხნები. მისი საწარმოები მუშაობას აგრძელებდა საქართველოს დამოუკიდებლობის წლებშიც. აკ. ხოშტარია იყო დიდი ქველმოქმედი; აფინანსებდა საქართველოს კულტ-საგანმანათლებლო დაწესებულებებს, სტიპენდიებს უნიშნავდა სტუდენტებს.

საქართველოს მთავრობამ ამ ბიზნესმენისაგან შეწირული ფულით შეისყიდა აშშ-სა და იტალიაში „ლინკორნის“ ტიპის ოთხი გემი.

1918 წლის 30 სექტემბერს საქართველოს მთავრობამ აკაკი ხოშტარიასა და მის კომპანიასთან (რუსკო-პერსიდსკოე ნეფტიანოე ტოვარიშესტვო) გააფორმა ხელშეკრულება ლეჩხუმის მაზრის ტერიტორიაზე მდ. რიონის წყლის რესურსების გამოყენების შესახებ. ხელშეკრულების თანახმად: 1) მეწარმეებს უფლება ეძლევათ, ჰიდრავლიკური ენერგიის ელექტრულ ენერგიად გადაქცევის მიზნით, გამოიყენონ რიონი რაჭიდან იმერეთამდე, მაგრამ ისე, რომ ზიანი არ მიაყენონ მიწის სავარგულებს; 2) არ უნდა შეილახოს და შეიზღუდოს მოსახლეობის უფლებები სასმელ, სარწყავ და სხვა საჭიროების წყალზე; 3) წყალსაცავი მოეწყოს ისე, რომ ხელი არ შეუშალოს თევზის მოძრაობასა და ხე-ტყის დაცურებას; 4-8) მშენებლობის დროს თუ საჭირო გახდება სხვისი მიწების გამოყენება ან გასხვისება, ამაზე უნდა გაფორმდეს სპეციალური ხელშეკრულება; 9) კომპანიის განუყოფელ საკუთრებას შეადგენს: ა) გადაცემულიწყლის რესურსები; ბ) ჰიდროელსადგური; გ) ელექტროგადამცემი ხაზები; დ) ნაგებობების ქვეშ მოქცეული მიწის ნაკვეთები; 10) ხელშეკრულების თანახმად კომპანია ვალდებულია წინასწარი საპროექტო სამუშაოები დაამთავროს ორ წელიწადში, ხოლო 10 ათასი ცხენისძალიანი ჰიდროელსადგური, დამხმარე საწარმოები აამოქმედოს 4 წელიწადში. კომპანიამ პირველ რიგში ელექტროენერგიით უნდა დააკმაყოფილოს სახელმწიფო და საზოგადოებრივი ორგანიზაციები. კერძო აბონენტებთან უნდა გაფორმდეს სპეციალური ხელშეკრულებანი.

კონცესიის ვადად წესდებოდა 16 წელი ჰიდროელექტროსადგურის ამუშავებიდან. რაკი კომპანია სახელმწიფოსაგან სესხს იღებდა, იგი ვალდებულებას კისრულობდა მოგების 18% გადაერიცხა სახელმწიფო ბიუჯეტში. თუ კომპანია ვალდებულებას დროულად ვერ შეასრულებდა, იხდიდა ჯარიმას, ხოლო თუ სამუშაოებს საერთოდ ბოლომდე ვერ მიიყვანდა, ყველა ნაგებობები უსასყიდლოდ გადადიოდა სახელმწიფოს ხელში.[7]

საპროექტო სამუშაოები, როგორც ჩანს, დაიწყო, მაგრამ ხელშეკრულების განხორციელება შეუძლებელი გახდა. ასევე შეუსრულებელი დარჩა ადგილობრივ ბიზნესმენებთან დადებული თითქმის ყველა ხელშეკრულება. ძირითადი მიზეზი, უმეტეს შემთხვევაში, დროის დეფიციტი იყო.

სათანადო დონეზე ვერ დადგა უცხოური ინვესტიციების მოზიდვის, საზღვარგარეთული კომპანიების საქართველოში შეუფერხებელი მუშაობის საქმე. მხოლოდ 1920 წლის იანვარში გამახვილდა ამაზე ყურადღება. ვაჭრობა-მრეწველობის სამინისტროსაგან მთავრობას წარედგინა მოხსენება უცხოელთა აქციონერული საზოგადოებების საქართველოში საქმიანობის პირობების გაუმჯობესების შესახებ. ამ დოკუმენტის შემდგენელი წერს: „თანდათანი გაუმჯობესება საქართველოში ვაჭრობა-მრეწველობის საერთო პირობებისა მედგრად იპყრობს გარეშე ქვეყნების სააქციონერო დაწესებულებათა ყურადღებას, რომლებიც შუამდგომლობას აღძრავენ, რათა მიეცეთ მათ უფლება დაიწყონ საქართველოში თავიანთი ოპერაციები“. რადგან ქვეყნისათვის ეს საჭიროა, ფინანსთა და ვაჭრობა-მრეწველობის სამინისტროს მიზანშეწონილად მიაჩნია მთავრობასთან ერთად დასახოს სათანადო ღონისძიებანი.

დოკუმენტის ავტორი შემდეგ წერს, რომ ამჟამად მიზანშეწონილია ხელშეკრულებათა შედგენის წესი გამარტივდეს. ხელშეკრულებაში: 1) აღინიშნება საზოგადოების ნამდვილი სახელი და იმ ოპერაციების მასშტაბი, რისთვისაც იგი საქართველოში იწყებს მუშაობას; 2) განისაზღვრება ის თანხა, რომელიც გამოყოფილია საქართველოში ოპერაციების საწარმოებლად; 3) საზოგადოება ვალდებულია დაემორჩილოს საქართველოს კანონებს, არსებულ საგადასახადო სისტემას; 4) საზოგადოების მიერ უძრავი ქონების საკუთრებად შეძენა ან იჯარით აღება უნდა ხდებოდეს საქართველოში მოქმედი კანონების მიხედვით და სამინისტროების ნებართვით; 5) აქციონერულმა საზოგადოებებმა საქართველოში მუდმივ სამყოფად უნდა გამოგზავნონ თავიანთი აგენტები, რომლებიც პასუხს აგებენ ყველა საქმეზე; 6) აქციონერული საზოგადოებები და მათი სააგენტოები ვალდებულები არიან ფინანსთა სამინისტროში წარმოადგინონ ანგარიშები, ხოლო გაზ. „საქართველოს რესპულიკაში“ დაბეჭდონ ყოველწლიური შემოსავალ-გასავლის ბალანსები; 7) სადაო საქმეების განხილვა უნდა მოხდეს საქართველოს კანონების საფუძველზე.[8]

უცხოური კომპანიების სამრეწველო-კომერციული საქმიანობისათვის საკანონმდებლო ბაზა თითქოს შეიქმნა, მაგრამ იმის გამო, რომ საქართველო რუსეთის აგრესიის საფრთხის ქვეშ იმყოფებოდა, საზღვარგარეთელი კაპიტალისტები ერიდებოდნენ რისკის გაწევას. ორიოდე აქციონერულმა საზოგადოებამ გააფორმა საქართველოს

მთავრობასთან სათანადო ხელშეკრულება, მაგრამ მათი რეალიზაცია არ მომხდარა.

საქართველოს რესპუბლიკის ხელისუფლება, რა თქმა უნდა, კარგად ხედავდა ქვეყნის ეკონომიკის მოშლას, მშრომელი ხალის გაჭირვებასა და უკმაყოფილებას. მაგრამ ვერ ახერხებდა მდგომარეობის გამოსწორებას. ყველაზე იოლ საქმედ იქცა დიდი რაოდენობით ფულის ნიშნების ბეჭდვა. სამი წლის განმავლობაში მიმოქცევაში შევიდა 17 მილიარდი მანეთი, რასაც წარმოების შეკვეცისა და სასურსათო კრიზისის პირობებში უარყოფითი შედეგი მოჰყვა. მანეთმა მსყიდველობითი უნარი დაკარგა, გაბონდა. ოქროს კურსთან შედარებით მანეთის ღირებულება სწრაფად დაეცა. 1918 წლის დამდეგს ერთი ოქროს მანეთისა და ბონის შეფარდება იყო ერთი ოთხზე, 1919 წლის ივლისში – ერთი ასორმოცდაჩვიდმეტზე, 1920 წლის დეკემბერში ერთი ათას სამასზე, 1921 წლის თებერვალში – ერთი ორი ათასზე.[8ა]

სურსათ-სანოვაგისა და პირველი მოთხოვნილების საქონელზე ფასების ზრდამ სწრაფად გაუსწრო ხელფასის ზრდის ტემპს. ინფლაციის უარყოფითი შედეგები ძირითადად მშრომელ მასებს, საშუალო ფენებს დააწვა. განსაკუთრებით მძიმე მდგომარეობაში აღმოჩნდა ქალაქების მოსახლეობა. სამოქალაქო ომის ალში გახვეული რუსეთიდან პური აღარ შემოდიოდა. საქართველოს სასოფლო რაიონების ზედაფენას ხორბლისა და სხვა სურსათის გარდამეტი, მართალია, გააჩნდა, მაგრამ მისი გაყიდვა გაუფასურებელ ბონებზე, როცა ფულის ამ ნიშნებით სამრეწველო საქონლის ყიდვა თითქმის არ შეიძლებოდა, არ სურდა. ვაჭრები და სპეკულიანტები კი, ბაზრის უფრო ხელსაყრელი კონიუნქტურის მოლოდინში, სურსათ-სანოვაგეს მალავდნენ, რითაც სასურსათო კრიზისს კიდევ უფრო ამწვავებდნენ.

საქართველოს რესპუბლიკის ხელისუფლებამ მძიმე მემკვიდრეობა მიიღო. სახალხო მეურნეობის დაცემის გამო სახელმწიფო თავიდანვე ფინანსურ კრიზისს განიცდიდა, ბიუჯეტი ყოველთვის დეფიციტური იყო. საქართველოს მთავრობამ, მართალია, საგარეო ვაჭრობის მონოპოლია თავის ხელთ მოაქცია, მაგრამ იმის გამო, რომ საგარეო ვაჭრობის ბალანსი პასიური იყო სახელმწიფო ბიუჯეტს ბევრი არაფერი ემატებოდა. 1918 წელს საქართველოში შემოიტანეს 140 მლნ მანეთის საქონელი (უკრაინიდან – 110 მლნ, რუსეთიდან – 50 მლნ, თურქეთიდან – 32 მლნ, აზერბაიჯანიდან – 6 მლნ მანეთის). ექსპორტირებული საქონლის ღირებულება კი არ აღემატებოდა 87 მლნ მანეთს. ასეთ

პირობებში მთავრობა და მთელი ქვეყანა მწვავედ განიცდიდა მტკიცე ვალუტის ნაკლებობას.

დამფუძნებელი კრება, ბუნებრივია, განსაკუთრებით დიდ ყურადღებას აქცევდა ეკონომიკურ და ფინანსურ საკითხებს, რადგან დეპუტატთა უმრავლესობას კარგად ესმოდა, რომ ამ სფეროში მიღწეულ წარმატებებზე იყო ძირითადად დამოკიდებული ხალხის კეთილდღეობა, სახელმწიფოს სიმტკიცე, მისი თავდაცვის უნარიანობის ამაღლება.

სამწუხაროდ დამოუკიდებელი საქართველოს არსებობის პირველ პერიოდში სათანადო სიმაღლეზე არ იდგა კადრების შერჩევის, აღრიცხვისა და კონტროლის საქმე. სამინისტროებისა და უწყებების მოხელეთა საგრძნობი ნაწილი პირადი ინტერესების პრიზმაში ხედავდა ქვეყანას, ცდილობდა ხალხისა და სახელმწიფოს ხარჯზე ხელის მოთბობას. ჯერ კიდევ 1918 წლის ოქტომბერში შემუშავდა სახელმწიფო კონტროლის დებულება. სახელმწიფო კონტროლიორად დაინიშნა გამოჩენილი ეკონომისტი ფ. გოგიჩაიშვილი. თუ ძველ რუსეთში სახელმწიფო კონტროლიორი მეფის მთავრობის მოხელე იყო და არა სახელმწიფო სათათბიროსი, საქართველოს რესპუბლიკაში ეს უწყება თავიდანვე საკანონმდებლო ორგანოსთან ჩამოყალიბდა. დამფუძნებელი კრების ერთ-ერთ სხდომაზე ფ.გოგიჩაიშვილმა განაცხადა: დებულების შესაბამისად ჩატარებულმა რევიზიებმა ცხადყო მოხელეთა დაუდევრობა, უპასუხისმგებლობაც კი. გამოირკვა, რომ ბევრი ხარჯთაღრიცხვიანი ორგანოები საკუთარი საჭიროებისათვის იყენებდნენ ალებულ თანხის საგრძნობ ნაწილს, არ შეჰქონდათ იგი ხაზინაში.[8ა]

დამფუძნებელი კრების წინაშე პასუხისმგებელი მთავრობა ჩამოყალიბებისთანავე გამოვიდა დეკლარაციით, რომელშიც დიდი ადგილი ეკავა ეკონომიკური და სოციალური განვითარების პრობლემებს. მთავრობის სახელით ე. გეგეჭკორმა განაცხადა: ახალი კაბინეტი გააგრძელებს აგრარული რეფორმის გატარებას, ყოველნაირად შეუწყობს ხელს ინტენსიური სოფლის მეურნეობის აღორძინებას. არ ვაპირებთ დაბრკოლება შევუქმნათ კაპიტალიზმს, წავახალისებთ კერძო ინიციატივას და ინდივიდუალურ წარმოებას, მაგრამ დიდ იმედს ვამყარებთ აგრეთვე საზოგადოებრივ მეურნეობაზე. „მთავრობა სიამოვნებით აღნიშნავს, რომ ადგილობრივი თვითმმართველობანი და კოოპერაციული საზოგადოებანი დღითიდღე მაგრდებიან და ფართო შემოქმედებით უნარს იჩენენ საწარმო და სააღებმიცემო ასპარეზზე. მთავრობა მიზნად ისახავს მათ დახმარებას. ამ გზით საზოგადოებრივი

საკუთრების გაფართოებას და მის ხალხის საკეთილდღეოდ გამოყენებას. მთავრობა შეეცდება შრომის ინტერესების დაცვას და სოციალური კანონმდებლობის ფართო საფუძველზე აგებას".[9]

მთავრობის დეკლარაცია, ნ. ჟორდანიას და სოციალ-დემოკრატიული პარტიის სხვა ხელმძღვანელთა მოხსენებები, სიტყვები, გამოსვლები ცხადყოფს, რომ საქართველოს პირველი რესპუბლიკის მთავრობა ერთი რომელიმე მიმართულების ჩარჩოებში ჩაკეტვას არ აპირებდა. იგი განსაკუთრებულ ყურადღებას არც კაპიტალიზმის განვითარებას აქცევდა და არც საზოგადოებრივი მეურნეობის ორგანიზებას. მთავრობას მიაჩნდა, რომ იმ გარდამავალ ეპოქაში გასაქანი უნდა მისცემოდა, გარკვეული ადგილი უნდა დათმობოდა საკუთრებისა და მეურნეობის განსხვავებულ ფორმებს; წვრილი კერძო საკუთრება და ინდივიდუალური მეურნეობა, ბურჟუაზიული საკუთრება და კაპიტალისტური წარმოება, კოოპერაციული, მუნიციპალური და სახელმწიფო საკუთრება შესაბამისი მეურნეობის ფორმებით, უნდა ყოფილიყო როგორც საკანონმდებლო, ისე აღმასრულებელი ხელისუფლების, ყველა პოლიტიკური პარტიის, მთელი საზოგადოების ზრუნვის საგანი. ყველა მათი წარმატებული საქმიანობით გახდებოდა შესაძლებელი ეკონომიკის აღმავლობა, სოციალური ანტაგონიზმის შესუსტება, კლასობრივი ზავი, ხალხის კეთილდღეობის ამაღლება.

საკუთრებისა და მეურნეობის ფორმათა ასეთი შეთანაწყობა, თანაარსებობა არც მემარცხენე ოპოზიციას აკმაყოფილებდა და არც მემარჯვენეს. პირველნი მხოლოდ საკუთრება-მეურნეობის საზოგადოებრივი ფორმების მხარდაჭერას, მათი მასშტაბის გაფართოებას სთვლიდნენ მიზანშეწონილად. მემარჯვენეებს კი ნაცადი ბურჟუაზიული მეწარმეობის გაგრძელება, კაპიტალიზმის აღმავალი განვითარება მიაჩნდათ ქვეყნისა და ხალხის კეთილდღეობის საფუძვლად.

სოციალისტ-ფედერალისტთა ფრაქციის სახელით მთავრობის ადრინდელი საქმიანობა და სამომავლო პროგრამა შ. ალექსი-მესხიშვილმა გააკრიტიკა. მან თქვა, რომ მთავრობის დეკლარაცია არსებითად ძველ პროგრამას იმეორებს. რაც დღევანდელ პირობებში საკმარისი აღარ არისო. ახლა, როცა სოფლის მეურნეობის გარდა, წარმოების ყველა დარგი დაცემულია, კაპიტალიზმის განვითარების საფუძველი არ არსებობს. კერძო ინიციატივაზე იმედს ვერ დავამყარებთ, ეკონომიურ და ფინანსურ კრიზისს კერძო წარმოებაზე დაყრდნობით ვერ აღმოვუხვრითო. სრულიად უნდა შეიცვალოს მთავრობის

ეკონომიური პოლიტიკა, მისი სამომავლო გეგმა. „სოფლის მეურნეობაში მრეწველობა-აღებმიცემობაში მთავრობა უნდა მიისწრაფოდეს, სადაც კი შესაძლებელია, კოლექტივიზაციისაკენ., ...მთავრობა ყოველმხრივ უნდა დაეხმაროს კოლექტიურ წარმოებას სოფლად". შ. ალექსი-მესხიშვილის აზრით, სახელმწიფოს, მუნიციპალიტეტებისა და ერობების ხელში უნდა გადასულიყო მასობრივი მოთხოვნილების პროდუქციის დამამზადებელი საწარმოები, სამთამადნო მრეწველობა, ელსადგურები, ზოგიერთი მსხვილი ფაბრიკა-ქარხანა, ბანკები, საბინაო მშენებლობა. უნდა მომხდარიყო სასურსათო საქმის ცენტრალიზაცია.

მხოლოდ ამ გზით და არა კაპიტალიზმის გაფეტიშებით, შ. ალექსი-მესხიშვილის აზრით, შექმნიდა მთავრობა მკვიდრ ნიადაგს ეკონომიური და შესაბამისად ფინანსური მდგომარეობის გაუმჯობესებისათვის. თუ მთავრობა ჩვენს მიერ შეთავაზებული პროგრამით არ იმოქმედებს, საბაბს მისცემს ანარქიულ ელემენტებს, რომ სოციალიზმის სახელით ჩვენს წინააღმდეგ გამოილაშქრონ. „აგვირევენ წესიერებას და მიზანშეწონილ, საღ სახელმწიფო შემოქმედების მაგიერ ჩვენში გაჩაღდება სამოქალაქო ომი".

სოციალისტ-ფედერალისტთა ფრაქციის წარმომადგენელმა შემდეგ აღნიშნა, რომ ეროვნულ საკითხში სოციალ-დემოკრატებთან საერთო ენა გამოვნახეთ, ეროვნულ სახელმწიფოს მათთან ერთად ვუყრიდით საფუძველს, მაგრამ „ახლა დამფუძნებელი კრების წინაშე დგება გადასაწყვეტი საკითხი – რა სოციალური შინაარსის უნდა იყოს ჩვენი სახელმწიფო., ...აქ ჩვენი და მმართველი პარტიის გზა ერთმანეთს შორდება., ...მმართველი პარტია აპირებს საქართველოში დაამყაროს მხოლოდ დემოკრატიული სახელმწიფო და ერიდება მისცეს მას სოციალისტური ხასიათი., ...ჩვენი აზრით, საქართველოს განთავისუფლების დროშა, არის დროშა სოციალისტური დემოკრატიისა. ამ დემოკრატიის საქმეა ჩვენი ქვეყნის ეკონომიკური აღორძინება განსაზოგადებული მეურნეობით, რომელიც უნდა მოაწყონ კოოპერატივებმა, საერობო და საქალაქო თვითმმართველობებმა და მთელმა სახელმწიფომ". მხოლოდ საქართველოს ფარგლებში, განაცხადა ბოლოს შ. ალექსი-მესხიშვილმა, სოციალისტური საზოგადოება ვერ აშენდება, მაგრამ ამ გარდამავალ ხანაში ჩვენმა სახელმწიფომ უნდა შექმნას სოციალიზმის ელემენტები, რათა შევემზადოთ მსოფლიოს წამყვან ქვეყნებში გამარჯვებული სოციალიზმის მიღებისათვის.[10]

მთავრობის დეკლარაცია კიდევ უფრო მკაცრად გააკრიტიკა სოციალისტ-რევოლუციონერთა ფრაქციამ. მაგრამ შედარება ცხადყოფს,

რომ მისი პროგრამა არსებითსა და ძირითადში ემთხვეოდა სოციალისტ-ფედერალისტთა პროგრამას, სოციალისტ-რევოლუციონერებს მთავრობისგან სოციალიზმისათვის საფუძვლის მომზადება მოითხოვეს და არა თვით სოციალიზმის აშენება.

არსებითად განსხვავებული პოზიცია დაიკავა ეროვნულ-დემოკრატიულმა ფრაქციამ. მისი წევრები არა მარტო მთავრობის პლატფორმას აკრიტიკებდნენ, არამედ საერთოდ მკაცრად უპირისპირდებოდნენ სოციალისტური მიმართულების ყველა პარტიას, თითქმის მთლიანად იწუნებდნენ მათ სოციალურ-ეკონომიკურ პროგრამებს. სპ. კედიამ განაცხადა: „დამფუძნებელი კრების წევრნო! არასდროს ასეთის სიმკაცრით არ გამოთქმულა (გამოაშკარავებულა – ა.ბ.) წინააღმდეგობა სინამდვილესა და იდეოლოგიას შორის. ის გარემოება, რომ დამფუძნებელ კრებაში 120-ზე მეტი სოციალისტი ზის, ხოლო სინამდვილე ძალას გვატანს სახელმწიფოს ასაგებად საღი ბურჟუაზიული საფუძვლები და მეთოდები ვიხმაროთ, ეს გარემოება გვიჩვენებს, რომ სურვილი და დიდი რწმენაც უძლურია სოციალიზმის დასამყარებლად“.

მეურნეობის დაცემას, მთელი ეკონომიკის მოშლას, აღნიშნა ეროვნულ-დემოკრატთა ლიდერმა, გლობალურ ობიექტურ პირობებს აბრალებენ, მაგრამ „ამის გვერდით არის წმინდა სუბიექტური მიზეზები, რომელნიც ხელს უწყობს ჩვენს ეკონომიურ დაშლა-განადგურებას. აი, სწორედ აქ არის ჩვენი მთავრობის სოციალისტური ცოდო და დანაშაული., ...მთავრობას არ სურს ისარგებლოს იმ ნაცადის და ერთადერთის გზით, რომლითაც ყველგან და ყოველთვის შექმნილა და დაგროვილა ხალხის სიმდიდრე. არ არის არავითარი გარანტია, რომ მესაკუთრეს შეუძლიან თავის უძრავ-მოძრავი ქონება თავისუფლად მოიხმაროს., ...მთელი ამდენი ხნის განმავლობაში ჩვენი ბანკები და სხვა საკრედიტო დაწესებულებანი ოპერაციებს არ აწარმოებენ., ...სოფლის მეურნეობაც თანდათან კრიზისში შედის; მიწის საკითხის რევოლუციური წესით გადაჭრამ ყველა დააზარალა, საერთოდ მეურნეობა დასცა., ...ამ წესმა ერთი ნაწილი საზოგადოებისა ქუჩაში უსახსროდ დაჰყარა, ხოლო საზოგადოების მეორე ნაწილში მტაცებლობისა და წართმევის ინსტინქტი აუშვა., ...ასეთი უსისტემო და ულოგიკო ეკონომიური პოლიტიკა,.. ქვეყნის ეკონომიურ მდგომარეობას ვერ მოაგვარებს“.

შემდეგ სპ. კედიამ ილაპარაკა კონკრეტულად მრეწველობის შესახებ და აღნიშნა, რომ სახალხო მეურნეობის ეს დარგიც უნუგეშო

მდგომარეობაშიაო. ამის მიზეზია საკუთრების ხელყოფა, დიდი გადასახადები და უსამართლო რეკვიზიციები. მუშათა პროფესიული კავშირებისათვის მიცემული ფართო უფლებები მრეწველთა კლასში კლავს წარმოების გაგრძელების სტიმულს. ახლა უკვე თვით სოციალისტებისთვისაც კი ცხადი უნდა იყოს, რომ ეკონომიკის გამოსწორება სოციალისტური წესით და ექსპერიმენტებით შეუძლებელია. და რაც უფრო მალე დაადგება მთავრობა ნაცად და საიმედო ბურჟუაზიულ-სახელმწიფოებრივი შემოქმედების გზას, მით უფრო მალე და ადვილად მოხერხდება საქართველოს ეკონომიკურ-ფინანსური მდგომარეობის გაუმჯობესება. „თუ რაიმე იყო დადებითი მთავრობის მოქმედებაში აქამდის, ეს იმდენად ხდებოდა, რამდენადაც იგი ხანდახან უახლოვდებოდა თავის პრაქტიკასა და მოქმედებაში იმ ბურჟუაზიულ ზომებს, რომლის დიდი შემოქმედებითი როლი ცხოვრებით და გამოცდილებით არის დადასტურებული“.

ბოლოს ეროვნულ-დემოკრატიული პარტიის ლიდერმა თქვა, რომ საქართველოს დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლაში მთავრობასთან ერთად ვიქნებით, მაგრამ სოციალ-ეკონომიკური პრობლემების გადაწყვეტის დროს, თუ კი თავს იჩენს მთავრობის სოციალისტური მიზანდასახულება, მას ჩამოვშორდებით,პრინციპულ და კონსტრუქციულ ოპოზიციაში ჩავდგებითო. მინდა გამოვთქვა სურვილი, რომ დამფუძნებელმა კრებამ, რომელსაც დაევალა ჩვენი ქვეყნის (სახელმწიფოს ა.ბ.) დაფუძნება, გამოიჩინოს საჭირო სიფხიზლე და უტოპიურ ოცნებაში არ ჩაწვას ჩვენი ქვეყნის ბედი და მომავალი“.[11]

დამფუძნებელი კრების ამ ისტორიულ სხდომაზე, რომელზეც მთავრობის წარსული საქმიანობა და სამომავლო პროგრამა ფასდებოდა, ბოლო, შეიძლება ითქვას, შემაჯამებელი სიტყვის თქმა სოციალ-დემოკრატიული ფრაქციის წევრს რ. არსენიძეს ხვდა წილად. მან პასუხი გასცა, როგორც მემარცხენე, ისე მემარჯვენე ოპოზიციას, სცადა (არც თუ მთლად წარუმატებლად) მთავრობის პოზიციის დაცვა.

მემარცხენე კრიტიკოსთა საყურადღებოდ რ. არსენიძემ განაცხადა: სოციალ-დემოკრატია მიზნად სოციალიზმის განხორციელებას ისახავს, მაგრამ დღესვე სოციალიზმის ექსპერიმენტის დაწყება ძალიან ნაადრევად მიიჩნია. არსებობს მეცნიერულად დამუშავებული და განსაზღვრული სოციალიზმის მშენებლობის გზა, რომელიც დემოკრატიაზე გადის და დემოკრატიული მეთოდებით ხორციელდება. იგი უდევს საფუძვლად ჩვენს პოლიტიკას საქართველოს შიგნით და

გარეთ. თითქმის მთელმა მოსახლეობამ სოციალისტურ პარტიებს რომ მისცა ხმა და უპირველეს ყოვლისა სოციალ-დემოკრატიას გამოუცხადა ნდობა იმაზე მეტყველებს, რომ ხალხი იწონებს სოციალ-დემოკრატის მიერ არჩეულ გზას. „აქედან გამოდის ის დასკვნა, რომ ჩვენი პოლიტიკის ღერძად, მის მთავარ მამოძრავებელ ძალად უნდა დარჩეს შემდეგშიდაც იგივე პოლიტიკური ხაზი, რომელსაც ხალხმა ნდობა გამოუცხადა., ...ჩვენ გადაგვარჩინა და მოგვიყვანა დამფუძნებელ კრებამდის სწორედ ამ მთავარმა ხაზმა ჩვენი მოქმედებისა. დაუყონებლივ რომ გამოგვეცხადებინა რევოლუციური ბრძოლა შრომასა და კაპიტალს შუა, როგორც ეს მოსკოვმა მოიმოქმედა, ეს ვერ გადაგვარჩენდა“.

ეროვნულ-დემოკრატიული ფრაქციის მისამართით კი რ. არსენიძემ თქვა: არც ის გვიხსნიდა, რომ პარიზის გეზზე დავმდგარიყავით, ვინაიდან პარიზის გეზი არ იცნობს ამ ხაზს რევოლუციისა და რევოლუციის მსვლელობისა. ჩვენ ავიღეთ ის გეზი, რომელსაც მოითხოვდა თვით რევოლუცია და მისი შინაგან ძალთა განწყობილება.

საქართველოში შექმნილი მდგომარეობის სწორად გაგების უნარი ვისაც აქვს, განაგრძო რ. არსენიძემ, ის მიხვდება, რომ ჩვენ გვღუპავდა და გვღუპავს არა მოჭარბებული წარმოება, არამედ სისუსტე და უძლურება მისი. ბრალად გვდებენ 10 თვის განმავლობაში რომ ვერ ავაღორძინეთ წარმოება, ვერ გავამრავლეთ მალალხარისხოვანი ტექნიკით აღჭურვილი ფაბრიკა-ქარხნები. კრიტიკოსებს უნდა ესმოდეთ, რომ არა თუ რევოლუციის ხანაში, სრული მშვიდობიანობის დროსაცკი, რამდენიმე თვესა და წელში შეუძლებელია ეკონომიკის არსებითი გაუმჯობესება. ობიექტური სიძნელეებია იმის მიზეზი, რაშიც მთავრობას ადანაშაულებენ. არ შეიძლება მთავრობას დავავალოთ მთელი ქვეყნის ეკონომიური აღორძინება-განვითარება. ამ სფეროში მთავარი როლი წარმოების საშუალებათა მფლობელებმა უნდა შეასრულონ. მათი პასიურობა-უმოქმედობის მიზეზი მთავრობისადმი უნდობლობა კი არა, საკუთარი ძალებისა და შესაძლებლობებისადმი უნდობლობაა. „ჩვენთვის, რასაკვირველია – თქვა ბოლოს არსენიძემ – ძალიან დიდი მნიშვნელობა აქვს კოლექტიურ, შეერთებულ მოღვაწეობას, მაგრამ არანაკლებ მნიშვნელოვანია კერძო ინიციატივა. სადაც და ვისშიც კი ასეთ ინიციატივას დავინახავთ, ხელშემწყობი ვიქნებით მისი“. ამ ძირითადი პრინციპებისა და აღებული გეზის შესაბამისად მოხდა ყველა რეფორმის გატარება და მათ შორის აგრარული რეფორმისა, რომელიც ხალხმა

მოიწონა. იმედია ხალხის მიერ არჩეული დამფუძნებელი კრებაც მხარს დაუჭერსო სოციალ-ეკონომიკური პრობლემების გადაჭრის მთავრობისეულ პროგრამას.[12]

და მართლაც დამფუძნებელი კრების აბსოლუტურმა უმრავლესობამ მოიწონა მთავრობის წარსული საქმიანობაც და სამომავლო პროგრამაც.

საქართველოს სოციალ-დემოკრატიული მთავრობა თავის დეკლარაციის გამოქვეყნების შემდეგაც აგრძელებდა სამოქმედო გეგმის დაზუსტებას, რაშიც აქტიურად მონაწილეობდნენ პარტიის ცენტრალური კომიტეტი და ადგილობრივი ორგანიზაციები.

1919 წლის აპრილში ჩატარდა სოციალ-დემოკრატული პარტიის მეორე ყრილობა. მის მიერ მიღებულ რეზოლუციაში ნათქვამია: პარტიის მიზანია დაამყაროს დემოკრატიულ წყობილება, განახორციელოს უპირველეს ყოვლისა პროგრამა-მინიმუმი და თანდათანობით დაიწყოს გადასვლა პროგრამა მაქსიმუმზე, მოამზადოს პირობები სოციალიზმისათვის. სოციალ-დემოკრატიული პარტია ამ მიზნის მიღწევაში ეყრდნობა სახელმწიფო ორგანოებს. ამიტომ ყრილობას მიაჩნია, რომ პრინციპულად დასაშვებია ერთი და იგივე პირები შევიდნენ როგორც პარტიულ ორგანოებში, ისე სახელმწიფოსა და თვითმმართველობის დაწესებულებებში. მაგრამ პარტიული ორგანოები არ უნდა ერეოდნენ ადმინისტრაციულ საქმეებში.

სოციალ-დემოკრატიული პარტიის ამ ყრილობის ერთ-ერთ რეზოლუციაში ისიცაა ნათქვამი, რომ პარტია მოპოვებულ ძალაუფლებას გამოიყენებს სოციალ-ეკონომიკური რეფორმების გასატარებლად, სოციალიზმის საფუძვლების მოსამზადებლად. ამ მიზნის მისაღწევად სახელმწიფოს უკვე გადაეცა საკუთრებად რესპუბლიკის ტყეები, მთამადნეული, რკინიგზები, მსხვილი მამულები. იქმნება სახელმწიფოს, მუნიციპალიტეტების, ერობათა და კოოპერატივთა ახალ-ახალი საწარმოები. მაგრამ ამ გარდამავალ პერიოდში სახელმწიფო და ადგილობრივი თვითმმართველობის ორგანოები მოკლებული არიან საშუალებას წარმოება და აღებ-მიცემობა მარტო საკუთარი ძალით განავითარონ. ამიტომ კერძო ინიციატივას, რამდენადაც ის ემსახურება საწარმოო ძალთა განვითარებას, ფართო ასპარეზი უნდა დაეთმოს.

თავის ეკონომიური და სოციალური პროგრამის ცხოვრებაში გატარებისათვის ს. დ. პარტიის ყრილობამ საჭიროდ მიიჩნია რესპულიკის ცენტრალური ეკონომიური საბჭოს დაარსება. ამ საბჭოს ხელმძღვანელობა უნდა გაეწია სახელმწიფო და საზოგადოებრივი

სექტორის სავაჭრო-სამრეწველო დაწესებულებათა საქმიანობისათვის ყრილობამ გადაუდებელ საქმედ მიიჩნია აგრეთვე მუშათა კანონმდებლობის შექმნა, პროფესიულ კავშირთა დამოუკიდებლობის განმტკიცება. პროფესიულ კავშირთა მოვალეობად მიიჩნია საქმიანობა შრომის პირობების გაუმჯობესებისათვის, მაგრამ თვით მუშებსა და მათ ორგანიზაციებსაც უნდა ეზრუნათ საწარმოო ძალთა განვითარების, შრომის ნაყოფიერების ამაღლებისათვის.

დამფუძნებელი კრების სოციალ-დემოკრატიულმა ფრაქციამ, რა თქმა უნდა, ანგარიში გაუწია პარტიის მეორე ყრილობის რეზოლუციებს, დაამუშავა სათანადო დეკრეტის პროექტი, რომელიც დაამტკიცა დამფუძნებელმა კრებამ. ამ დეკრეტის საფუძველზე შეიქმნა საქართველოს რესპუბლიკის უმაღლესი ეკონომიკური საბჭო.

დებულების მიხედვით უმაღლესი ეკონომიკური საბჭოს მოვალეობად ცხადდებოდა: 1) საქართველოს სახალხო მეურნეობის არსებული სტრუქტურის შესწავლა; 2) თანამედროვე ცხოვრების მოთხოვნილებათა შესაბამისი მეურნეობის ახალი ფორმების შექმნა და მათი განვითარების საშუალებათა გამონახვა; 3) სახელმწიფო, საზოგადოებრივი და კერძო საწარმოთა საქმიანობის კოორდინაცია; 4) რესპუბლიკის ეკონომიკური განვითარების ერთიანი გეგმის შემუშავება; 5) სახელმწიფო ფინანსების მოწესრიგება, ბიუჯეტის შედგენის ხელმძღვანელობა.

საქართველოს რესპუბლიკის უმაღლესი ეკონომიკური საბჭო შედგებოდა სამი განყოფილებისაგან (წარმოების, ვაჭრობისა და ფინანსების). პირველ მათგანს ევალებოდა საწარმოო ძალთა მდგომარეობის გამოკვლევა, მრეწველობისა და სოფლის მეურნეობის განვითარების მიმართულების განსაზღვრა, მიმოსვლა-გადაზიდვის საშუალებათა გაუმჯობესება, კონცესიათა პირობების განხილვა-დაზუსტება. მეორე განყოფილების ფუნქციას შეადგენდა შინაგანი და საგარეო ვაჭრობის მეთვალყურეობა, რეგულირება, საბაჟო ტარიფების განსაზღვრა, მომარაგების საქმის გაუმჯობესება. მესამე – ფინანსური განყოფილების დანიშნულება იყო სახელმწიფო ბიუჯეტის წონასწორობაში მოყვანა, საგადასახადო სისტემის მოწესრიგება; სახელმწიფო მმართველობის ცენტრალურ და ადგილობრივ ორგანოთა ბიუჯეტების გამიჯვნა. უმაღლეს ეკონომიკურ საბჭოსთან არსებობდა აგრეთვე სახელმწიფო და მუნიციპალური მეურნეობის, კოოპერაციული და კერძო საწარმოების სექციები.

უმაღლეს ეკონომიკურ საბჭოს, მის სტრუქტურულ დანაყოფებს ხელმძღვანელობდნენ თავმჯდომარე, მისი ამხანაგი, განყოფილების სექციების გამგეები. საბჭოს დადგენილება-გადაწყვეტილებანი სავალდებულო იყო ეკონომიკის სფეროში მოქმედი ყველა დაწესებულებისათვის. უთანხმოების შემთხვევაში საქმეს წყვეტდა მინისტრთა კაბინეტი.[13]

საქართველოს უმაღლესი ეკონომიკური საბჭოს შექმნა თავისთავად იმაზე მეტყველებს, რომ მმართველმა პარტიამ ანგარიში გაუწია მემარცხენე ოპოზიციიდან მომდინარე კრიტიკას, მის წინადადებას, გადაწყვიტა ეკონომიკური და სოციალური განვითარების პროცესში უფრო აქტიური ჩარევა, სოციალიზმის საფუძვლების მოსამზადებლად ზოგიერთი ღონისძიების გატარება. მთავრობის ეკონომიკურ პოლიტიკაში ასეთი კორექტივის შეტანამ ნაწილობრივ მაინც დააკმაყოფილა მოსახლეობის დაბალი ფენისა და სოციალისტური მიმართულების პარტიათა მისწრაფება. სამაგიეროდ გააძლიერა ეროვნულ-დემოკრატიული პარტიის ოპოზიციური განწყობილება.

სასურსათო კრიზისის გაღრმავებისა და შიმშილობის კონტურების გამოჩენის გამო, მთავრობამ საჭიროდ მიიჩნია შეექმნა ახალი უწყება-მომარაგების სამინისტრო. ამ ფაქტთან დაკავშირებით ნ. ჟორდანიამ განაცხადა: „ამ სამინისტროს დაარსება თავისთავად ნიშნავს იმას, რომ მთავრობა თვითონ ჩაება ალებ-მიცემობის საქმეში., ...ეს მდგომარეობა არის გამოწვეული ობიექტური მიზეზებისაგან". არა მარტო საქართველოში, არამედ თითქმის ყველგან, აღნიშნა პრემიერმა, ეკონომიკური კრიზისია. ასეთ პირობებში კაპიტალი მნიშვნელოვანწილად სპეკულიანტურ სახეს ღებულობს. „თუ სპეკულიანტებს დავანებეთ სრულად ბურთი და მოედანი, თავისთავად ცხადია, მთელი ხალხი შეიქმნება საწველ ფურად., ...სახელმწიფოს მიერ ვაჭრობის დაწყება ნიშნავს სპეკულანტური კაპიტალის ერთგვარ ალაგმვას". ნ. ჟორდანიამ ისიც აღნიშნა, რომ დღევანდელ პირობებში ვაჭრობის რეგულირების საქმეს ხელს ისეთი სახელმწიფოებიც კიდებენ, რომელნიც თითქმის ყოველთვის ვაჭრობის თავისუფლების პოზიციაზე იდგნენო. ყველასათვის გასაგები უნდა იყოს აგრეთვე ის, რომ მომარაგების სამინისტრო შევუერთეთ შრომის სამინისტროს. ახლა ყველაზე მეტად მუშა-მოსამსახურეებს უჭირს და ამ ორმა სამინისტრომ შეერთებული ძალით უნდა იღვაწოსო ამ ფენათა მდგომარეობის გაუმჯობესებისათვის.[14]

ეროვნულ-დემოკრატიულმა ფრაქციამ მთავრობას უსაყვედურა, რომ მან გადააცილა თავის უფლება-მოსილების სფეროს; დამფუძნებელი კრების სანქციის გარეშე, არაპარლამენტური წესით შექმნა ახალი სამინისტრო. მთავრობის თავმჯდომარე გვარწმუნებს, რომ აუცილებელია სახელმწიფოს ჩარევა ვაჭრობასა და სურსათ-სანოვაგით მოსახლეობის მომარაგებაში. ჩვენ კი მიგვაჩნია, რომ თავისთავად სამინისტროს შექმნა ბევრს არაფერს ცვლისო. ალ. ასათიანმა შეახსენა პრემიერს — ვაჭრობის სამინისტროსაც დიდი უფლებები ჰქონდა, მილიარდიანი ქონება შეიძინა, მაგრამ სახელმწიფო ბიუჯეტს თანხები და ხალხს კეთილდღეობა ვერ შემატაო. ეროვნულ-დემოკრატიული ფრაქცია ვაჭრობის სრულ თავისუფლებას როდი მოითხოვს. გარკვეული შეზღუდვები უნდა იყოს, ვაჭრობის რეგულირება საჭიროა, მაგრამ არ უნდა ილახებოდეს მოქალაქეთა უფლებები. ჩვენ გვინდა შეიქმნასო უფლებრივი ნორმები ყველა მოქალაქის დაცვისა და ყოველგვარი წარმატებისათვის.[15]

თედო ღლონტის აზრით, სასურსათო პრობლემის ესოდენ გამწვავების მიზეზი ის იყო, რომ საქართველოში არ ტარდებოდა „ერთი სასურსათო პოლიტიკა:, ...იმდენი დამოუკიდებელი სასურსათო პოლიტიკა არსებობს, რამდენიც არის ქალაქი, რამდენიც არის ერობა“. მთავარი ნაკლი მთავრობის ეკონომიკური პოლიტიკისა მაინც ის იყო, თ. ღლონტის აზრით, რომ იგი ვერ იყენებდა საქართველოს ხელსაყრელ გეოპოლიტიკურ მდგომარეობას, ვერ ახერხებდა სახელმწიფო შემოსავლების ზრდის სამსახურში ჩაეყენებია სატრანზიტო რკინიგზები, ნავსადგურები და სხვ. საშუალებანი. მთავრობა ვერც იმას ახერხებსო, რომ ეკონომიკური ალმავლობისა და ფინანსების გაჯანსაღებისათვის დარაზმოს მუნიციპალიტეტები, ერობები, კოოპერატივები. ეს დაწესებულებები ფაქტობრივად უპატრონოდ არიან დარჩენილი. ერობები იძულებული ხდებიან ადმინისტრაციულ საზღვრებზე ბაჟები დააწესონ, რაც სურსათ-სანოვაგეს კიდევ უფრო აძვირებს. თვითმართვის, უზრუნველყოფის ასეთი ფორმა დიდ ზარალს აყენებსო მთელ ხალხს, სახელმწიფოს.

ნ. ჟორდანიამ ნაწილობრივ გასათვალისწინებლად მიიჩნია შენიშვნა ერობის მიერ თავის უფლებამოსილების გადაცილების თაობაზე, აღნიშნა — მთავრობა ასეთ დარღვევებს ებრძვის, ერობებს ვუკრძალავთ ფეოდალური საბაჟოების შექმნას, მაგრამ საკითხის გადაწყვეტას ის აძნელებს, რომ დამფუძნებელ კრებას ჯერ არ განუსაზღვრავს

ცენტრალური და ადგილობრივი მმართველობის ურთიერთობის ნორმები, მათი უფლება-კომპეტენციის ფარგლები. შეფასება, მთავრობის თავმჯდომარის აზრით, ობიექტური და ამავე დროს შეფარდებითი უნდა ყოფილიყო. ფაქტი არის, რომ პურის მწარმოებელ ქვეყნებში (რუსეთი, უკრაინა) პური გაცილებით ძვირია, ვიდრე საქართველოში. იმპერიის ნანგრევებზე შექმნილ სახელმწიფოთა შორის ცხოვრების დონე შედარებით მაღალია საქართველოში. ეს სასწაული კი არა საღი პოლიტიკის ნაყოფიაო. ზოგიერთთა მიერ შემოთავაზებული წინადადებები რომ მიგვეღო, არა თუ პური გვექნებოდა, ქვაქვაზედაც კი არ დარჩებოდაო. მთავრობის ეკონომიკური პოლიტიკა იმ ვარაუდზეა აგებული, რომ ევროპიდან დიდ დახმარებას ვერ მივიღებთ, უნდა დავეყრდნოთ საკუთარ საწარმოო ძალებს; ყველაფერი უნდა გავაკეთოთ მიწის რაციონალური დამუშავების, სასურსათო პრობლემის გადაჭრისათვის. მუშათა კლასი და გლეხობა, თქვა ბოლოს ნ. ჟორდანიამ, კაპიტალიზმის მხრებზე დგას და უნდა იდგეს კიდევ კარგახანს. ეს სოციალური ფენები არიან ბურჟუაზიის მემკვიდრე, ისინი შექმნიან უფრო მეტ სიმდიდრეს. ასეთი გზა აქვს არჩეული საქართველოს დემოკრატიას, ეს გზა უნდა განამტკიცოსო დამფუძნებელმა კრებამ.[17]

დამფუძნებელი კრების წევრთა უმრავლესობას, მთავრობის წევრებს კარგად ესმოდათ, რომ ქვეყნის ეკონომიკური მდგომარეობის სარკე სახელმწიფო ბიუჯეტი, მისი შემოსავალ-გასავალი იყო. მაგრამ ფაქტია, რომ ახლად აღორძინებული ქართული სახელმწიფო კარგახანს უბიუჯეტოდ ფუნქციონირებდა. მთავრობა ყოველ კონკრეტულ შემთხვევაში მოითხოვდა სათანადო ხარჯების ანაზღაურებას ჯერ დროებითი პარლამენტისაგან, შემდეგ კი დამფუძნებელი კრებისაგან. არც შემოსავლის წყაროები იყო წინასწარ ცნობილი და განსაზღვრული, არც დაშვებული თანხების ხარჯვაზე არსებობდა მკაცრი კონტროლი. ამიტომ ხშირად გამოითქმოდა შენიშვნები მთავრობის, ფინანსთა სამინისტროს მიმართ.

1919 წლის შუახანებში ფინანსთა სამინისტრომ შეადგინა სახელმწიფო ბიუჯეტის სავარაუდო მონახაზი, განსაზღვრა შემოსავალ-გასავალი 1919 წლის 1 ივნისიდან, 1920 წლის 1 ივნისამდე. პროექტის მიხედვით შემოსავლის ძირითადი მუხლები იყო: 1) პირდაპირი გადასახადები – 109 მლნ მანეთი; 2) არაპირდაპირი გადასახადები – 171 მლნ მანეთი; 3) ბაჟები – 40 მლნ; 4) მთავრობის რეგალიები – 44 მლნ მან.; 5) სახაზინო უძრავ-მოძრავი ქონებისა და

კაპიტალისაგან – 646 მლნ. მან.; 6) მთავრობის სამეურნეო ოპერაციებისაგან – 767 მლნ მანეთი და სხვ. მთელი შემოსავალი 1 950 380 000 მანეთი. სახელმწიფო ბიუჯეტის გასავალი: 1) დამფუძნებელი კრების ხარჯები – 10 მლნ მან; 2) მთავრობის საქმეთა მმართველობის – 182 მლნ მან; 3) შინაგან საქმეთა სამინისტროს – 207 მლნ მან.; 4) სახალხო განათლების სამინისტროს – 137 მლნ მან.; 5) სამხედრო სამინისტროს – 539 მლნ მან.; 6) გარეშე საქმეთა სამინისტროს – 24 მლნ მან.; 7) იუსტიციის სამინისტროს – 45 მლნ მან.; 8) ფინანსთა და ვაჭრობა-მრეწველობის სამინისტროს – 297 მლნ მან.; 9) მიწათმოქმედების სამინისტროს – 87 მლნ მან.; 10) გზათა სამინისტროს – 417 მლნ მან; 11) შრომის სამინისტროს – 11 მლნ მან.; 12) სახელმწიფო კონტროლს – 9 მლნ მანეთი.[18]

დამფუძნებელი კრების საფინანსო-საბიუჯეტო კომისიამ განიხილა საკითხი და ბიუჯეტის შემოსავალ-გასავლის წონასწორობაში მოყვანის წინაპირობად მიიჩნია საგადასახადო სისტემის მოწესრიგება, საკუთრება-მეურნეობის ყველა ფორმისათვის ხელის შეწყობა, ეროვნული ფულის ნიშნების შექმნა, ერთი სალაროს პრინციპის დაცვა, ყველა შემოსავლების სახელმწიფო ბიუჯეტში ჩარიცხვა.

სამწუხაროდ ვარაუდები და გეგმები იშვიათად ხორციელდებოდა. საბიუჯეტო შემოსავალი ყოველთვის ნაკლები იყო გასავალზე. ეროვნული ვალუტის შემოღებისათვის საფუძველი ვერ მომზადდა. სხვა შემოსავალი არ ჩანდა და მთავრობა ხშირად მოითხოვდა დამფუძნებელი კრებისაგან ბონების გამოშვების ნებართვას.

1919 წლის 4 ოქტომბერს დამფუძნებელმა კრებამ განიხილა ბონების გამოცემის საკითხი. სოციალისტ-ფედერალისტთა პარტიამ განაცხადა, მთავრობას ამაზე უარს ვერ ვეტყვით, მაგრამ ბონების იმედად ქვეყანა დიდხანს ვერ დარჩება, აუცილებელიაო შემოსავლის რეალური წყაროების გამონახვა. სახელმწიფო ბიუჯეტის შევსების ძირითადი საფუძველი ყველგან სოფლის მეურნეობა და მრეწველობა ყოფილა და არის, მაგრამ საქართველოს დღევანდელ პირობებში საკითხი ასე ისმის: ვის უნდა დაემყაროს სახელმწიფო ეკონომიკის სფეროში – კერძო ვაჭარ-მრეწველებს, თუ საზოგადოებრივი ხასიათის სამეურნეო დაწესებულებებს? ჩვენის აზრით, მხოლოდ კოოპერატივები და მათი მსგავსი ორგანიზაციები მოგვცემენ საშუალებას მტკიცე ნიადაგზე დავაყენოთ ეკონომიკაც და ფინანსებიც.[19]

უფრო მკაცრი კრიტიკით გამოვიდა ეროვნულ-დემოკრატიული ფრაქცია. ალ. ასათიანმა უტოპიური, არარეალური უწოდა მთავრობის ეკონომიურ პოლიტიკას. ბურჟუაზია, კერძო მესაკუთრე, ქალაქის და სოფლის მწარმოებელი ქმნის ქვეყნის დოვლათს, სოციალისტებს კი ჯერ არაფერი შეუქმნითო. რუსმა ბოლშევიკებმა ორ წელიწადში გაანადგურეს ასწლობით დაგროვილი სიმდიდრე. თითქმის ასეთსავე გზით მიდიან ჩვენი მენშევიკები. მათ კარგად არ ესმით ბურჟუაზიისა და კერძო ინიციატივის დიდი მნიშვნელობა ქვეყნის ეკონომიკური განვითარების სფეროში. „ჩვენ უნდა ვაწარმოვოთ სოფლის მეურნეობასა და მრეწველობაში ისეთი პოლიტიკა, როგორსაც ევროპის სახელმწიფოები აწარმოებენ. კერძო საკუთრებას საფუძველი არ უნდა შევურყიოთ, მტაცებლობის პოლიტიკას თავი უნდა დავანებოთ., ...მუშათა საკითხი ისე უნდა დავაყენოთ, როგორც ევროპის ქვეყნებშია. ამ საკითხში და სხვა საკითხებშიც ევროპას წინ ნუ გავუსწრებთ". თუ ევროპის პრაქტიკას და გამოცდილებას გადავახტებით საბედისწერო შეცდომას დავუშვებთო. ერთი სიტყვით, ეროვნულ-დემოკრატიულ ფრაქციას მისაბაძად მიაჩნდა დასავლეთ ევროპის ქვეყნებში შექმნილი ეკონომიკური სისტემა, რომელიც სახელმწიფოს უხეში ჩარევის გარეშე ფუნქციონირებდა, რომელშიც, მართალია, კაპიტალისტური ხასიათის აქციონერული გაერთიანებანი ასრულებდნენ წამყვან როლს, მაგრამ კოოპერაციულ ორგანიზაციებსაც თავისუფალი გასაქანი ჰქონდათ მიცემული.[20]

სახელმწიფოსა და კერძო კაპიტალის მიმართების პრობლემა გაცილებით ფართო მასშტაბით განიხილა ბურჟუაზიული ოპოზიციის ერთ-ერთმა ლიდერმა დ. აფხაზმა. 1919 წლის 7 ნოემბერს მან დამფუძნებელ კრებაში წარადგინა ვრცელი მოხსენებითი ბარათი „საქართველოს ვაჭრობა-მრეწველობის თანამედროვე მდგომარეობა და მთავრობის უახლესი ღონისძიებანი ამ სფეროში".

ავტორი აღიარებს, რომ მემარცხენე ძალებმა საკმაოდ დიდ წარმატებას მიაღწიეს ეროვნული სახელმწიფოს მშენებლობაში. მაგრამ ამ გაცხოველებული პოლიტიკური მუშაობის დროს თითქმის მთლიანად უყურადღებოდ იყო მიტოვებული წარმოება და ჩვენი სამშობლოს ეკონომიკურმა დაცემამ შეიძლება დამოუკიდებლობის დაკარგვამდე მიგვიყვანოსო.

დ. აფხაზს მიაჩნდა, რომ ქვეყნის ეკონომიკის აღორძინება-განვითარება უნდა მომხდარიყო სასაქონლო ურთიერთობის საფუძველზე: მთავრობამ,

მართალია, აღიარა კაპიტალისტური წყობილების არსებობა, მაგრამ ივი ძალიან მცირე ანგარიშს უწევს მისთვის საჭირო სტიმულების განვითარების კანონებს. ამის შედეგია მრეწველობის თითქმის ყველა დარგის დაცემა, პროდუქციის გამოშვების მინიმუმამდე შემცირება. მომხსენებელი აკრიტიკებს მთავრობის საგადასახადო პოლიტიკასაც, აღნიშნავს, რომ თბილისის მთელი მრეწველობის შემოსავალი 35 მლნ მანეთს შეადგენს, მრეწველებს კი შეწერილი აქვთ 60 მლნ მანეთის გადასახადი. ამან გამოიწვია საწარმოო ინიციატივის აღმოფხვრა, ბევრმა კაპიტალისტმა უკვე მოახდინა წარმოების ლიკვიდაცია. ასეთ განწყობილებას იწვევს საერთოდ ბიზნესისადმი სახელმწიფოებრივი და საზოგადოებრივი უნდობლობა. მრეწველი და ვაჭარი არაა იმედით განწყობილი ხვალინდელი დღისადმი. რის გამო სარიკსოდ მიაჩნიათ საქმის დაწყება.

დ. აფხაზის მოხსენების მეხუთე თავს ეწოდება – „სახელმწიფო და სახალხო მეურნეობა". იქ აღნიშნულია, რომ ქვეყნის ეკონომიკურ ცხოვრებისადმი დამოკიდებულების სამი მეთოდი არსებობს: 1) სამეურნეო პროცესებში უშუალო ჩარევა; 2) სამეურნეო განვითარებისათვის სათანადო პირობების მომზადებაში მონაწილეობა; 3) სახელმწიფო საერთოდ არ ერევა სახალხო მეურნეობის განვითარებაში. სახელმწიფომ ამ სამიდან ერთი რომელიმე მეთოდი უნდა აირჩიოს. ავტორი აღნიშნავს, რომ ჩვენს პირობებში მესამე მეთოდი მიუღებელია, რადგან ამჟამად თავისუფალი ვაჭრობა-მესარეწეობის კლასიკური ქვეყანა ინგლისიც კი უარს ამბობსო ამ პრინციპზე. პირველი მეთოდი ფართოდ გამოიყენა საბჭოთა რუსეთმა და მას ეკონომიკური კატასტროფა მოჰყვა. ამიტომ საქართველოს მთავრობამ მეორე მეთოდი უნდა გამოიყენოსო. საქართველოში ბატონობს წარმოების კაპიტალისტური წესი და მთავრობამ უნდა აღიაროს, რომ ასეთ პირობებში თვით სახელმწიფოს და თანაც ასე ახალგაზრდას არ შეუძლია საკუთარი მეურნეობის შექმნა, ეს საქმე კერძო ინიციატივას უნდა მიანდოსო.

მოხსენებითი ბარათის ავტორის აზრით, საქართველოს სახელმწიფოებრივი პროგრამა უნდა დაფუძნებოდა ზემოაღნიშნულ მეორე პრინციპს და მთავრობას უნდა ეზრუნა აღმოფხვრისათვის იმ დაბრკოლებათა, რაც ხელს უშლიდა ნორმალურ სამეურნეო საქმიანობას და მასვე ხელი უნდა შეეწყო მწარმოებლურ ძალთა განვითარების პროცესისათვის. ამის წინაპირობად დ. აფხაზს მიაჩნდა ეროვნული

ვალუტის შემოღება. მაგრამ რაკი საამისო პირობები ჯერ არ იყო, მთავრობას სათანადო ზომები უნდა გაეტარებია არსებული ფულის ნიშნების საფუძველზე ფულადი მიმოქცევის მოწესრიგებისათვის. ახლავე შეიძლება მოვხსნათო ყველა შეზღუდვები საკრედიტო ოპერაციებზე, აღვადგინოთ ბანკების ნორმალური საქმიანობა, შევქმნათ სავაჭრო-სამრეწველო დაწესებულებათა დაკრედიტების პირობები. სახელმწიფომ კონტროლი უნდა დაამყაროსო მხოლოდ საკრედიტო ოპერაციების კანონიერებაზე.

დ. აფხაზი ხაზგასმით წერს, რომ გადასახადების ოდენობა უნდა შეესაბამებოდეს მოსახლეობის გადახდისუნარიანობას და ქვეყნის განვითარების დონეს. საჭიროა არსებული საგადასახადო სისტემის შეცვლა. ადგილობრივ თვითმმართველობებს აეკრძალოს მოსახლეობის დაბეგვრა. გადასახადების დაწესება და აკრეფვა უნდა გახდეს რესპუბლიკის მთავრობის მონოპოლია. თვითმმართველობებმა ცენტრიდან უნდა მიიღონ დაფინანსება.

მოხსენების ავტორი ასკვნის, რომ ვაჭრობა-მრეწველობის განვითარება შეუძლებელია ვაჭრებისა და მრეწველების გარეშე. სახელმწიფომ მჭიდრო კონტაქტი უნდა დაამყაროს მათთან სავაჭრო-სამრეწველო პალატის მეშვეობით. მთავრობასა და ვაჭარ-მრეწველთა შორის გაგება და ნდობა იქნება საფუძველი ქვეყნის ეკონომიკური აღორძინებისა. ამასთან ერთად აუცილებელია უცხოური კაპიტალის მოზიდვა. მაგრამ ეროვნულმა სახელმწიფომ უნდა შეინარჩუნოს სამრეწველო ჰეგემონობა. მთავრობა და საქართველოს მოქალაქენი უნდა გახდნენო ახლად შექმნილი საკონცესიო-აქციონერულ საზოგადოებათა ძირითადი მონაწილენი.[20ა]

ფაქტია, რომ საქართველოს მთავრობა ბურჟუაზიული ოპოზიციის წარმომადგენლებსაც უსმენდა. ზოგ შენიშვნასა და წინადადებას ღებულობდა კიდეც. ფინანსთა სამინისტროს, როგორც ითქვა, შეადგინა 1919-1920 წწ. სახელმწიფო ბიუჯეტის პროექტი, რომლის განხილვა დამფუძნებელ კრებაში რამდენიმე თვე გრძელდებოდა. ოპოზიციურმა პარტიებმა ეს ფაქტი თავისთავად დადებით მოვლენად მიიჩნიეს, მაგრამ მისი ფორმა და შინაარსი კრიტიკის ქარცეცხლში გააჭარეს.

სოციალისტ-რევოლუციონერთა სახელით ლ. შენგელაიამ განაცხადა: ორი წელი გავიდა და ძლივს მოგვეცა საშუალება ვიმსჯელოთ სახელმწიფოს შემოსავალ-გასავალზე. როგორც იქნა შემოიტანეს რაღაც დოკუმენტი, უბრალო საბუღალტრო ანგარიში. მაგრამ სო-

ციალ-დემოკრატიულ დამფუძნებელ კრებას მაინც ერთგვარ დამსახურებად ჩაეთვლება ალბათ „ის გარემოება, რომ უკანა რიცხვით დაამტკიცებს იმას, რასაც ბურჟუაზიული პარლამენტები წინა რიცხვით ამტკიცებენ“. ლ. შენგელაიამ აღნიშნა, რომ ბიუჯეტის შემოსავლის მუხლები არარეალურად არისო გათვლილი. მოუწესრიგებელია საგადასახადო სისტემა. მუშა და გლეხი გადასახადს არ იხდის, მთავრობამ არ ინება საგადასახადო ტვირთის ძირითადი სიმძიმის ბურჟუაზიაზე გადატანა, თუმცა თვით სისტემის შეცვლის გარეშე არც ბურჟუაზია იქნებაო წესრიერი გადამხდელი. ამ მემარცხენე პოზიციაზე მდგარმა მოღვაწემ მთავრობას კვლავ მოუწოდა აქტიურად ჩარეულიყო ეკონომიკურ ცხოვრებაში, ამის გარეშე წინ ვერ წავალთო.

ეროვნულ-დემოკრატმა ალ. ასათიანმა აღნიშნა, რომ დამფუძნებელ კრებაში წარმოდგენილი ანგარიშები ბიუჯეტად მონათლეს და ალბათ ამიტომ მიიღო კამათმა მწვავე ხასიათი. „ჩვენ არ შეგვიძლია ვუარვყოთ ესა თუ ის ხარჯები, ვინაიდან ის უკვე გაწეულია ფაქტიურად., ...უნდა გამოგვერკვია, თუ რა შეცდომა დაუშვა მთავრობამ ჩვენს მიერ გაღებული კრედიტების მოხმარებაში და რამდენად შესძლო მან ნამდვილ სახელმწიფო ბიუჯეტისათვის ნიადაგის მომზადება“. თავის გამოსვლის მეორე ნაწილში ალ. ასათიანმა „გასული წლის ანგარიშებს“ მაინც ბიუჯეტი უწოდა და მიუთითა მის ძირითად ნაკლზე, რაც შემოსავლის წყაროთა არარეალურობაში გამოიხატებოდა.

უმრავლესობის წარმომადგენელი ვ. თევზაია მკაცრად დაესხა თავს კრიტიკოსებს, ოპოზიციის შენიშვნებში კონსტრუქციული არაფერი ყოფილაო. „ჩვენ გვეგონა, რომ ოპოზიციის ორატორები დაგვიწუნებდნენ ბიუჯეტს და შემდეგ თავის გეგმას წარმოადგენდნენ. მაგრამ სამწუხაროდ ეს არ მოხდა. უბადრუკია ის ოპოზიცია, რომელსაც საკუთარი გეგმა არ აქვს, ან ვერ ახერხებს მის დამფუძნებელი კრების წინაშე გამოქვეყნებას.

ოპოზიციის შეურაცხმყოფელი თევზაიას გამოსვლის შემდეგ სიტყვა აიღო სპ. კედიამ. ხაზგასმით აღნიშნა, რომ სოციალ-დემოკრატია — „პასუხისმგებელი უმრავლესობა ჩვენი პარლამენტისა ვერ ბედავს მთავრობის მხილებას მაშინაც კი, როცა აშკარა შეცდომას უშვებს., ...პარლამენტის უმრავლესობა მთავრობას პასუხისმგებლობაში რომ ჩააყენებდეს, ...ღირსება დამფუძნებელი კრებისა უფრო აიწევს ხალხის თვალში. მაგრამ დამფუძნებელ კრებაში ამას ვერასდროს ვხედავდი და ვერც ღღეს დავინახეო.[21]

სპ. კედიას შეგონებამ სოციალ-დემოკრატიული ფრაქციაც გამოასწორა. დამფუძნებელ კრებაში ერთი პარტიის აბსოლუტური უმრავლესობის არსებობა მისი დიდი ნაკლი იყო. მმართველი პარტია თითქმის ყოველთვის ახერხებდა ოპოზიციის დამარცხებას, თავის წინადადება-პროექტების გაყვანას, რომელნიც ყოველთვის როდი პასუხობდა ქვეყნისა და ხალხის ინტერესებს.

აგრარული რეფორმის გატარება 1918 წელს დაიწყო და დამფუძნებელი კრების მოწვევამდე თითქმის დამთავრდა კიდეც, მაგრამ ამ საკითხზე დავა და კამათი შემდეგაც გრძელდებოდა. ჯერ კიდევ 1918 წლის 23 თებერვალს მიღებული იქნა დეკრეტი მიწის ყიდვა-გაყიდვის აკრძალვის თაობაზე. მემარჯვენე ოპოზიცია ყოველთვის იბრძოდა მისი გაუქმებისათვის; აღნიშნავდა, რაკი მიწის კერძო საკუთრება აღიარებულია, სოციალ-ეკონომიკური პოლიტიკის თანმიმდევრულობა მოითხოვს ამ აკრძალვის გაუქმებას, მიწის ყიდვა-გაყიდვის დაშვებასო.

მმართველმა პარტიამ ბოლოს და ბოლოს სამართლიანად მიიჩნია ეროვნულ-დემოკრატიული ფრაქციის თვალსაზრისი. 1920 წლის 23 იანვარს ეს საკითხი დამფუძნებელი კრების სხდომაზე გამოიტანა კ. ნინიძემ, მის გამოსვლაში იგრძნობოდა, რომ მთავრობასა და მემარჯვენე ოპოზიციას ამ საკითხში უპირისპირდებოდა სოციალისტ-რევოლუციონერთა ფრაქცია. სწორედ მის წევრთა დაშოშმინების მიზნით მომხსენებელმა აღნიშნა, რომ კერძო საკუთრება არაა საყოველთაო იდეალი, მისი დატოვება მიწაზე სულაც არ ნიშნავსო საზოგადოებრივი ინიციატივის შეზღუდვას, საერობო, მუნიციპალური და კოოპერაციული მეურნეობების აკრძალვას. 23 თებერვლის დეკრეტის მიზანი იყო, – თქვა შემდეგ სოციალ-დემოკრატიის წარმომადგენელმა, – აგრარული რეფორმის საწყის სტადიაზე მიწის გაყიდვის შესაძლებლობა წაერთმია მსხვილი მემამულეებისათვის. დღეს მსხვილი მიწათმფლობელობა უკვე ლიკვიდირებულია და ამდენად 23 თებერვლის კანონი მოძველდა. ახლა იგი უკვე თავისუფალ წვრილ მესაკუთრეთა უფლებას ზღუდავსო. „ის ფაქტიურად ეწინააღმდეგება გლეხობის ინტერესებს, ართმევს საშუალებას თავის ინტერესთა დაცვისას“.

კ. ნინიძემ ისიც აღნიშნა, რომ ფაქტიურად მიწის ყიდვა-გაყიდვა ხდება. მისი აკრძალვა კანონით არ შეიძლება, რადგან საკუთრების უფლება თავისთავად გულისხმობს ყიდვა-გაყიდვის უფლებასაც, რაც სავსებით შეეფერება ხალხის განწყობილებას და ეკონომიურ ვითარებას.

ბოლოს მომხსენებელმა თქვა, რომ მიწის მაქსიმალური ნორმის დაწესება დროებითი რევოლუციური ღონისძიება იყო. ჩვენ არ შეგვიძლია სამუდამოდ დავაკანონოთ იგი. ამას არც პოლიტიკური ინტერესი მოითხოვს და არც ეკონომიკური. მით უმეტეს, რომ ჩვენ არ შეგვიძლია თოკით ვიაროთ და ყოველთვიურად ვზომოთ მიწის ნაკვეთები. სამომავლოდ არაა გამორიცხული მიწის სოციალიზაცია ან ნაციონალიზაცია, მაგრამ დღეს კი აუცილებელია 23 თებერვლის დეკრეტის გაუქმება, მიწის ყიდვა-გაყიდვის დაშვებაო.[24]

სოციალისტ-რევოლუციონერთა ფრაქციამ არა მარტო განსახილველად შემოტანილი დეკრეტი დაიწუნა, არამედ დამფუძნებელ კრებას მოუწოდა საერთოდ უარეყო ადრე მიღებული აგრარული კანონები, არსებითი კორექტივები შეეტანა უკვე გატარებულ აგრარულ რეფორმაში. ილია ნუცუბიძემ აგრარული კანონის ძირითად ნაკლად ის მიიჩნია, რომ არ ჰქონდა მეცნიერული საფუძველი, არ ასულდგმულებდა სოციალისტური იდეალი. მხოლოდ მეცნიერულ-ინტეგრალურმა მსოფლმხედველობამ შესძლო, მისი თქმით, სიმების გაბმა „თეორიულ ცასა“ და „პრაქტიკულ მიწას“ შორის, მარქსისტები კი ამ უნარს მოკლებული არიან. მათ მხოლოდ ის შესძლეს, რომ მემამულეებს ჩამოართვეს მიწები და გლეხებზე გაყიდეს. ამით კი აგრარული ურთიერთობა არ შეცვლილა. „ერთადერთი, რასაც შეჰქონდა ძველ წესებში ცოტაოდენი ცვლილება, იყო მიწის ყიდვა-გაყიდვის აკრძალვა. წარმოდგენილი დეკრეტით კი მიწის ყიდვა-გაყიდვა დაშვებულია. ასე, რომ მთავრობა ძველის თითქმის სრულ რესტავრაციას ახდენს, მიწის საკითხს გადაუჭრელს სტოვებსო. ი. ნუცუბიძის აზრით, დეკრეტი ზარალს მიაყენებდა სახალხო მეურნეობას, სახელმწიფოს და ამიტომ დამფუძნებელ კრებას მის დამტკიცებაზე უარი უნდა ეთქვა.[25]

ილია ნუცუბიძის რევოლუციური პათოსით აღშფოთებულმა ნ. ნიკოლაძემ განაცხადა: „სირცხვილი არ არის, რომ დღეს ამ ხალხის წინაშე... გამოვიდეს ვინმე და იძახოს, საკუთრების უარყოფა იდეალს შეადგენსო? არსად არცერთ სახელმწიფოში, მით უფრო მეცნიერებაში ასეთი ცნება არ არსებობს“. რა ფასი აქვს სოციალისტთა სხვადასხვა კონგრესების დადგენილებებს, როცა მათ არც ხალხი სცნობს და არც მთავრობა. აბსოლუტური უმრავლესობა იმ აზრისაა, რომ მრავალწლიანი კულტურების, ინტენსიური მეურნეობის ქვეყნებში მიწაზე სრული საკუთრება აუცილებელი არის და ამდენად დეკრეტი გამართლე-

ბულიაო.[26]

საქართველოს რესპუბლიკის მთავრობა, მართალია, საკუთრების პრინციპს იცავდა, მაგრამ არც საზოგადოებრივ და სახელმწიფოებრივ საკუთრებას უგულვებელყოფდა. როგორც ითქვა, საკმაო რაოდენობით შეიქმნა სახელმწიფო და მუნიციპალური საწარმოები, კოოპერატიული გაერთიანებები. მთავრობას საჭიროდ მიაჩნდა ვაჭრობის სფეროში ჩარევა. სახელმწიფომ თავის ხელში აიღო მანგანუმის, თამბაქოს, მატყლის და ზოგი სხვა საექსპორტო საქონლის რეალიზაციის მონოპოლია.

1920 წლის მეორე ნახევარში მმართველი პარტია რამდენადმე მარცხნივ გადაიხარა. სწორედ ამ დროს შეიქმნა სახელმწიფო ეკონომიკური საბჭო. განხორციელდა ზოგი მსხვილი საწარმოების ნაციონალიზაცია. 1920 წლის 15 ივლისს დამფუძნებელმა კრებამ მიიღო კანონი მთამადნეულის სახელმწიფო საკუთრებად გამოცხადების თაობაზე. ამასთან დაკავშირებით გაუქმდა ამ კანონის მიღებამდე გაცემული ყველა ნებართვა, მიჩენის აქტი, საიჯარო ხელშეკრულება. ჭიათურელ მრეწველებს უფლება მიეცათ აქამდე საკუთრებაში მყოფი სამადნოები იჯარით აეღოთ და გაეგრძელებიათ წარმოება. ასეთივე უფლება ეძლეოდათ სხვა სამთამადნო სარეწების მფლობელებსაც.[27]

კიდევ უფრო ადრე რეალური ნაბიჯი გადაიდგა საბანკო-საკრედიტო სისტემის ცენტრალიზაციის მიმართულებით.

ცარისტული რუსეთის მიერ შექმნილი და დატოვებული საკრედიტო სისტემა მოიშალა. მართალია, დარჩა XIX-XX სს მიჯნაზე დაარსებული კერძო და საზოგადოებრივი ხასიათის ბანკები, მაგრამ მათი ოპერაციები თითქმის გაიყინა. აუცილებლობამ მთავრობის წინაშე დასვა ქართული ეროვნული ბანკის შექმნის საკითხი. მის დამუშავებაში კომპეტენტურმა პირებმა მიიღეს მონაწილეობა.

მთავრობისათვის ამ სპეციალისტების მიერ წარდგენილ მოსხენებით ბარათში ვკითხულობთ: ფული და კრედიტი არის თანამედროვე მეურნეობის, მთელი ეკონომიკური სისტემის ღერძი. ვალუტის საკითხს, სადისკონტო პოლიტიკას და სხვა ოპერაციებს, რომლებიც მჭიდროდ არიან დაკავშირებული ცენტრალურ ბანკთან, ხშირად გადამწყვეტი მნიშვნელობა აქვთ მწარმოებელ ძალთა ზრდასა და ვაჭრობა-მრეწველობის ხასიათის განსაზღვრაში. განსაკუთრებით მატულობს ცენტრალური ბანკის მნიშვნელობა, როცა მას საემისიო უფლებაც ენიჭება. ამ უფლების წყალობით იქცევა იგი „ბანკების ბანკად“,

ეროვნული ბიბლიოთეკა

სახელმწიფოში არსებული ყველა საკრედიტო დაწესებულებათა ცენტრად და თავის ხელთ იღებს თითქმის მთელ საკრედიტო ურთიერთობათა სადავეს. სწორედ ასეთი ბანკი ესაჭიროება დღეს საქართველოს.

მოხსენებითი ბარათის ავტორი შემდეგ აღნიშნავს, რომ პრაქტიკამ მოგვცა საემისიო ბანკების სამი ფორმა: 1) სრულიად დამოუკიდებელი, წმინდა აქციონერული (ინგლისი); 2) წმინდა სახელმწიფოებრივი (რუსეთი); 3) შერეული, სახელმწიფო-აქციონერული (გერმანია). რომელს მივანიჭოთ უპირატესობა საქართველოში? ბარათში ნათქვამია, რომ საზოგადოება ყოველთვის ეჭვის თვალით უყურებს მთავრობის საბანკო მოღვაწეობას, რადგან იგი გადაჭარბებით სარგებლობს საემისო უფლებით, ზედმეტ ფულს ბეჭდავს თავის ხარჯების დასაფარავად. ჩვენ გვჭირდება ისეთი ბანკი, რომელიც თავისუფალი იქნება ეჭვისა და უნდობლობისაგან. ამ მხრივ საზოგადოების მეტ ნდობას იმსახურებს ცენტრალური აქციონერული ბანკი. მას მთავრობა თვითნებურად ვერ გამოიყენებს, თანაც მთავრობის პოლიტიკური წარუმატებლობა მის ოპერაციებზე უარყოფით გავლენას ვერ მოახდენს. „მაგრამ სახელმწიფოს არც ის შეუძლია, რომ ფულის საქმის მოწესრიგება... სრულიად გაუშვას ხელიდან და სავსებით კერძო აქციონერებს გადასცეს“. ასეთი ბანკი მხოლოდ ინგლისშია და მხოლოდ ტრადიციის გამო. სხვა სახელმწიფოებში კი ფუნქციონირებს შერეული ბანკები, რომლებშიც შერწყმულია კერძო კაპიტალისადმი ნდობა, სახელმწიფოს ხელმძღვანელი როლი და ურთიერთკონტროლი. ამ ტიპის ბანკებმა დღემდე ყველგან გაამართლეს თავის დანიშნულება.

პრინციპულად, ამბობს ბარათის ავტორი, შერეული ბანკის უპირატესობას ვალიარებ, მაგრამ საქართველოს განსაკუთრებული პირობები მიკარნახებს ცენტრალური ბანკის სხვაგვარ საფუძველზე მოწყობის პროექტი წარმოვადგინოო. ჩვენი სახელმწიფო ახლა შენდება, ახლა იქმნება პირობები მისი ეკონომიურად აღორძინებისათვის. ჩვენებური კერძო კაპიტალი ვერ შესძლებს ყველა მოთხოვნილებათა დაკმაყოფილებას“. ამიტომ სახელმწიფომ უნდა იტვირთოს ძირითადი სიმძიმე, მან უნდა უკარნახოს კერძო კაპიტალს მიმართულება, გაამაგროს იგი. საჭიროა ფუნქციების მიზანშეწონილი განაწილება. გარკვეული როლი კერძო კაპიტალს უნდა დაეთმოს, უფრო საპასუხისმგებლო საბანკო საქმე კი თვით სახელმწიფომ უნდა აიღოს ხელში. „თუ პრაქტიკა დაგვანახებს ბანკის სააქციონერო დაწესებულებად გარდაქმნის

უპირატესობას, ეს შემდეგშიც მოხერხდება, ახლა კი წმინდა სახელმწიფო ბანკის დაარსებას უნდა შევუდგეთო“.

იქვე ბარათის ავტორი აფრთხილებს მთავრობას, რომ თუ ცენტრალურ ბანკს ფისკალური მიზნებით გამოიყენებთ, არა მარტო თვით ბანკს გამოუთხრით ძირს, არამედ ხელს შეუშლით ფულის ნორმალურ ბრუნვას და დიდ ზიანს მიაყენებთო ვაჭრობა-მრეწველობის განვითარების საქმეს. „დღიდან ბანკის დაარსებისა მთავრობა უნდა შეურიგდეს იმ აზრის, რომ მომხიბლავი წყარო – საემისო უფლების საშუალებით დაუბრკოლებლად ხარჯების დაფარვისა, მისთვის იხშობა და მთავრობას შეუძლია მიმართოს ხოლმე ბანკს, ისე როგორც ერთმა კლიენტთაგანმა“. დემოკრატიული მთავრობა ამის წინააღმდეგ ვერ გამოვა. ხოლო დამოუკიდებელი ბანკის ინტერესი მოითხოვს, რომ იგი საკანონმდებლო ხელისუფლებას დაექვემდებაროს. საქართველოს სახელმწიფო ცენტრალური ბანკი ისე დამოუკიდებელი არ იქნება, როგორც ევროპის სახელმწიფო ბანკები არიან, მაგრამ არც უწყების ისეთი მონა-მორჩილი, როგორიც რუსეთის სახელმწიფო ბანკი იყო. ამდენად, იცვლება ბანკის უფლებრივი მდგომარეობაც და მართვის აპარატიც. რუსეთის ბანკს სათავეში ედგა ერთი პირი – გამგე, რომელსაც მეფე ნიშნავდა. საქართველოს სახელმწიფო ბანკს კი სათავეში ჩაუდგება კოლეგიური გამგეობა, რომლის თავმჯდომარეს პარლამენტი აირჩევს.[28]

ზემოთ ციტირებული მოხსენების საფუძველზე შედგენილი კანონპროექტი განიხილა დამფუძნებელმა კრებამ. 1919 წლის 31 დეკემბერს დამტკიცდა კანონი საქართველოს სახელმწიფო ბანკის დაარსების თაობაზე. იმავე დღეს დამტკიცდა სახელმწიფო ბანკის დებულება, რომელშიც განსაზღვრული იყო ბანკის მიზანი, საკრედიტო ოპერაციების ხასიათი, მართვა-გამგეობის წესი.[29] 1920 წლის პირველ კვარტალში ცენტრალური ბანკის ჩამოყალიბების პერიოდი დამთავრდა და მან დაიწყო საკრედიტო ოპერაციების წარმოება. მაგრამ არსებობის მოკლე პერიოდში მან ვერ მოასწრო რესპუბლიკის ეკონომიკურ-ფინანსურ სისტემაში არსებითი გარდატეხის მოხდენა.

1920 წლის 30 აგვისტოს სახელმწიფო ბანკის გამგეობამ მოხსენება წარადგინა დამფუძნებელ კრებასა და მთავრობაში ქართული ბონების კურსის განსამტკიცებელ ღონისძიებათა თაობაზე. სახელმწიფო ბანკის გამგეობას მიზანშეწონილად მიაჩნდა: 1) ზომების მიღება სახელმწიფო შემოსავალ-გასავლის წონასწორობაში მოსაყვანად; 2) საშუალებების

გამონახვა სავალუტო ფონდის შესაქმნელად; 3) სათანადო მუშაობის ჩატარება უცხოური კაპიტალის მოსაზიდად; 4) ვალუტის საზღვარგარეთ არასავაჭრო მიზნით გატანის მაქსიმალურად შეზღუდვა; 5) სავალუტო ოპერაციების მაწარმოებელ დაწესებულებათა არსებითი შემცირება, ამ ოპერაციებზე სახელმწიფო კონტროლის დაწესება; 6) კერძო ინიციატივისათვის ხელის შეწყობა.[30]

ამ ღონისძიებათა გატარებას კისრულობდა თვით სახელმწიფო ბანკის გამგეობა. მაგრამ ვერც ბანკირებმა გამოასწორეს საქართველოს ეკონომიკური მდგომარეობა. წარმოების დაცემამ, პირველი მოთხოვნილების საქონელზე ფასების სწრაფმა ზრდამ მძიმე მდგომარეობაში ჩააყენა ხალხის ის ნაწილი, რომელსაც წარმოების საშუალებები არ გააჩნდა და თითქმის მთლიანად ხელფასზე იყო დამოკიდებული. ასეთ პირობებში სოციალური ზავი ხშირად ირღვეოდა. მუშა-მოსამსახურეები ეროვნული მთავრობის წინააღმდეგ პოლიტიკურ ბრძოლას, იშვიათი გამონაკლისის გარდა, მართალია, არ ეწეოდნენ, მაგრამ ეკონომიკური ხასიათის გაფიცვები საკმაოდ ხშირად ხდებოდა.

1917 წლის თებერვლის რევოლუციის შემდეგ დაკანონდა კავშირების შექმნისა და გაფიცვების თავისუფლება. თუ პირველი რევოლუციის დროსა და რეაქციის პერიოდში პროფესიული კავშირების შექმნა დიდ სიძნელეთა გადალახვასთან იყო დაკავშირებული და მუშათა ეს გაერთიანებანი უმეტეს შემთხვევაში არალეგალურად საქმიანობდნენ, 1917-1920 წლებში პროფკავშირული მოძრაობა თავისუფლად განვითარდა.

1918 წლის მარტ-აპრილში ჩამოყალიბდა თბილისის სტამბის მუშების, ელექტრიკოსთა, მელითონეთა, მეტყევეთა, თბილისის თვითმმართველობის, სამრეცხაოების და სხვ. დაწესებულებების მუშათა პროფესიული კავშირები, პროფმოძრაობამ აღმავლობა განიცადა საქართველოს სხვა ქალაქებშიც. ჯერ კიდევ 1917 წლის მაისში ჩამოყალიბდა თბილისის პროფესიულ კავშირთა ცენტრალური საბჭო. იგი მხარს უჭერდა ამიერკავკასიის მთავრობას, ცდილობდა კლასობრივ წინააღმდეგობათა შენელებას. ცენტრალურ ბიუროს თავის ძირითად ფუნქციად მიაჩნდა კაპიტალისტთა და მუშათა ურთიერთობის რეგულირება, საგაფიცვო მოძრაობისათვის მშვიდობიანი ხასიათის მიცემა. პროფკავშირთა ცენტრალური კავშირები ჩამოყალიბდა აგრეთვე ქუთაისში, ფოთში, სოხუმში.

საქართველოს დამოუკიდებლობის დეკლარაციის გამოქვეყნების შემდეგ პროფესიული კავშირები ენერგიულად უჭერდნენ ხელისუფალი ეროვნულ მთავრობას. 1919 წლის 11-16 აპრილს თბილისში ჩატარდა საქართველოს პროფესიული კავშირების პირველი ყრილობა. ამ დროს საქართველოში მოქმედებდა 87 პროფესიული კავშირი, რომლებიც აერთიანებდნენ 54701 წევრს. პირველ ყრილობას ესწრებოდა 198 დელეგატი, რომლებიც წარმოადგენდნენ თბილისის, ჭუთაისის, სოხუმისა და ფოთის ცენტრალურ საბჭოებს და 65 პროფესიულ კავშირს. ყრილობის დღის წესრიგი: 1) შრომის სამინისტროს მუშაობის შესახებ; 2) სიძვირე და რეალური ხელფასები; 3) შრომის ბაზარი; 4) დღევანდელი მომენტი და პროფკავშირთა ამოცანები.

შრომის სამინისტროს მუშაობის შესახებ ყრილობაზე მოხსენებით გამოვიდა თვით მინისტრი გ. ერაძე. მან აღნიშნა, რომ მუშებსა და დამქირავებლებს შორის ხშირად ხდება კონფლიქტი, შრომის სამინისტრო ყოველთვის ცდილობდაო მათ მშვიდობიანად გადაწყვეტას. მინისტრმა გაკიცხა ტყიბულის მაღაროელები, რომლებმაც თავიანთი გაფიცვით მძიმე მდგომარეობაში ჩააყენეს მთავრობა, შეაფერხეს რკინიგზების მუშაობა. მან აღიარა, რომ ხშირად ირღვეოდა კანონი 8-საათიანი სამუშაო დღის შესახებ. მინისტრმა წამოაყენა წინადადება სატარიფო პალატისა და სატარიფო კომისიების შექმნის თაობაზე. ეს დაწესებულებები მოახერხებენო დამქირავებელთა და დაქირავებულთა ურთიერთობის რეგულირებას.

ყრილობამ დაამტკიცა საქართველოს პროფესიული კავშირების ცენტრალური საბჭოს წესდება და ღია კენჭის ყრით აირჩია ცენტრალური საბჭო 19 წევრისა და 8 კანდიდატის შემადგენლობით. წესდების თანახმად შეიქმნა აგრეთვე ცენტრალური საბჭოს აღმასრულებელი კომიტეტი, რომელშიც შევიდა 7 კაცი.

საქართველოს პროფესიული კავშირების პირველი ყრილობის დადგენილების საფუძველზე 1919 წლის მაისში შეიქმნა სატარიფო პალატა, რომელშიც შეიყვანეს დამქირავებელთა და მუშათა ათ-ათი წარმომადგენელი. პროფკავშირთა ცენტრალური საბჭო იმედოვნებდა, რომ სატარიფო პალატა მას ყველაზე უფრო თავსატეხ საქმეს ჩამოაცილებდა, ხოლო მთავრობა დარწმუნებული იყო, რომ ეს ახალი დაწესებულება ხელფასის გამო წარმოშობილ კონფლიქტებს ძირითადად აღმოფხვრიდა, შესძლებდა შრომასა და კაპიტალს შორის ნორმალური ურთიერთობის დამყარებას.

საქართველოს პროფესიული კავშირების ცენტრალურმა საბჭომ დაიწყო თავის ბეჭდვითი ორგანოს – „მუშათა ცხოვრება“ გამოცემა, რომლის პირველი ნომერი 1919 წლის 15 ივნისს გამოვიდა. ამ ყოველკვირეულ ჟურნალში იბეჭდებოდა წერილები სატარიფო პალატის დიდმნიშვნელობასა და ფუნქციებზე. რედაქცია ამაყად აცხადებდა, რომ „სატარიფო პალატის მსგავსი დაწესებულება ჯერ ისტორიის პრაქტიკამ არ იცის“, მისი შექმნით საქართველოს პროფესიული კავშირების ყრილობამ დიდი საქმე გააკეთაო.

მაგრამ უფრო დიდი და რთული საქმე თვით სატარიფო პალატას დაეკისრა. ხელფასის საკითხი მას ისე უნდა გადაეჭრა, რომ ერთდაიმავე დროს დაეცვა მუშათა, მეწარმეთა და სახელმწიფოს ინტერესები. 1919 წლის მეორე ნახევარში სატარიფო პალატამ ორჯერ მიიღო დადგენილება ხელფასების მომატების თაობაზე, მიუხედავად ამისა ფასების ზრდის ტემპი მაინც გაცილებით სწრაფი რჩებოდა. 1920 წლის 12 იანვარს სატარიფო პალატამ გამოიტანა დადგენილება თბილისის ყველა მუშა-მოსამსახურეთა ხელფასის 60%-ით გადიდების შესახებ, მაგრამ მეწარმეთა ბოიკოტის წყალობით, იგი სისრულეში არ ყოფილა მოყვანილი. სატარიფო პალატის დადგენილებები თვით იქცა დაძაბულობისა და მზარეთა ურთიერთობის გამწვავების ერთგვარ საფუძვლად. 1920 წლის პირველ ნახევარში მომხდარ 482 კონფლიქტიდან 226 გამოწვეული იყო სატარიფო პალატის დადგენილებათა შეუსრულებლობით.[32]

ქვეყნის ეკონომიკური კრიზისი თითქმის სტაბილური გახდა, ინფლაციის ტემპი კვლავ მატულობდა. მუშათა კლასის, საერთოდ ხელფასზე მჯდარი მოსახლეობის ცხოვრების დონე 1920 წლის განმავლობაში კიდევ 3-4-ჯერ გაუარესდა, რამაც პოლიტიკური ღონისძიებებით დამყარებული სოციალურ ზავს საფუძველი შეურყია. ეკონომიკის ვარდნა გადაიქცა საქართველოს სოციალ-დემოკრატიული მთავრობის აქილევსის ქუსლად.

1920 წლის 13 ოქტომბერს ერთ-ერთ თათბირზე ნ. ჟორდანიამ განაცხადა: ამ რამდენიმე ხნის წინ ჩვენ ვამბობდით, რომ ეკონომიკურის მხრივ კატასტროფისაკენ მივისწრაფით., ...დღეს თითეული ჩვენგანი გრძნობს, თითოეული მწვავედ განიცდის იმ სინამდვილეს, რომ ჩვენ არა თუ მივდივართ კატასტროფისაკენ, ჩვენ უკვე მივედით იქამდე“.[33]

ამ აღიარებას არ მოჰყოლია სოციალ-დემოკრატიული მთავრობის გადადგომა, რადგან ეკონომიკის მოშლას მმართველი პარტია ძირითადად

ობიექტურ მიზეზებს აბრალებდა, თავის პასუხისმგებლობას თითქმის მთლიანად ხსნიდა, დაშვებულ შეცდომებს არ აიღარებდა. ამას კი არც მემარცხენე სოციალისტები ეთანხმებოდნენ და არც მემარჯვენე ეროვნულ-დემოკრატები.

გაზ. „საქართველო“ წერდა: „დიდი ხანია ვამტკიცებთ, რომ სოციალ-დემოკრატიული პარტია მცდარ პოლიტიკას ატარებს, ქვეყანა დაღუპვისაკენ მიჰყავს. ამას არ უშველის პალიატიური ზომები, აუცილებელია მიმართულების არსებითი შეცვლა“. მთავრობის თავმჯდომარის მიერ ეკონომიკური კატასტროფის აღიარებიდან, წერდა იქვე რედაქცია, ვასკვნით, რომ უნდა შეიცვალოს თვით საფუძველი თანამედროვე არანორმალური მდგომარეობისა. „სოციალ-დემოკრატია კი არ თვლის საჭიროდ ძირითად ცვლილებებს, წინააღმდეგია ცხოვრების განახლებისა. მას უჭირავს დღეს მმართველობის კვერთხი და ანგარებით გატაცებულს, არ სურს დათმოს თავისი ბატონობა., ...მაგრამ ყველაფერს თავის საზღვარი აქვს. აქვს საზღვარი პრინციპებით და იდეებით თამაშსაც. თუ სოციალ-დემოკრატია დღესაც ვერ ამჩნევს თავის იდეოლოგიის გაკოტრებას უუნარობის გამო, ან არ სურს შეამჩნიოს ეს თავის ჯიუტობის გამო, ცხოვრება მაინც თავისას გაიტანს; ძალით ჩათრევას ნებით ჩაყოლა სჯობდა“.[34]

ამგვარად, მემარჯვენე ოპოზიციას უპერსპექტივოდ მიაჩნდა იმ დროს საქართველოში შექმნილი ეკონომიკური და სოციალური სისტემა, სოციალ-დემოკრატიის პოლიტიკა და ამიტომ მოითხოვდა მმართველი პარტიის გადადგომას, კოალიციური, მრავალპარტიული მთავრობის შექმნას. მაგრამ პარლამენტარული გზითა და ფორმით საქართველოს რესპუბლიკის მთავრობის რეროგანიზაცია არ მომხდარა. სოციალ-დემოკრატიულ მთავრობას და მასთან ერთად დამოუკიდებელ ქართულ სახელმწიფოს რამოდენიმე თვის შემდეგ ბოლო მოუღო გარედან მოსულმა ძალამ, რომელიც გაცილებით მარცხნივ იდგა, სოციალისტური მშენებლობის ექსპერიმენტს დიქტატურის გზით და უფრო ფართო მასშტაბით ახორციელებდა.

დასავლეთის სოციალ-დემოკრატია ქართველი თანამოაზრეების სახელმწიფოებრივ მოღვაწეობას ბოლშევიკური ექსტრემიზმის ფონზე სწავლობდა. პირველს ამართლებდა, მეორეს კი გმობდა. 1920 წლის შემოდგომაზე დასავლეთ ევროპის სოციალისტურ პარტიათა წარმომადგენლები საქართველოს რესპუბლიკას ესტუმრნენ. საკმაოდ კარგად გაეცნენ მისი სოციალ-დემოკრატიული მთავრობის პრაქტიკულ

საქმიანობას და თავის შთაბეჭდილებანი მთელ დასავლურ სამყაროს გააცნეს.

ბელგიელმა სოციალისტმა ემილ ვანდერველდემ ჟურნალში „ლე-პოპლ“ 1920 წლის 20 ოქტომბერს გამოაქვეყნა სტატია – „პირველი სოციალისტური მთავრობა“ – რომელშიც ვკითხულობთ: „ომის წინა წლებში რომ დასმულიყო საკითხი, თუ სად, ევროპის რომელ ქალაქში შესდგებოდა პირველი სოციალისტური მთავრობა, ზოგი დაასახელებდა ლონდონს, სხვები პარიზს, ბერლინს, სტოკჰოლმს ან ბრიუსელს. მაგრამ ვინ იფიქრებდა საქართველოს სატახტო ქალაქ თბილისზე? სწორედ ამ ქალაქში აღიმართა დროშა სოციალისტური და დაიწყო ნამდვილი დემოკრატიული წყობილების მშენებლობა., ...ეს მოხდა არა ავჯანყების გზით, არა სისხლის ღვრით, არამედ ხალხის სუვერენული უფლებების აღიარებით, მისი სურვილითა და ნებისყოფის სრული გამოვლინებით. 1918 წლის სოციალური და აგრარული რევოლუცია, რომელიც მოხდა საქართველოში, არის არა სოციალისტური, არამედ დემოკრატიული მოხდენილი სოციალისტების მიერ., ...შეფარდებული ქვეყნის რეალობასთან, მის შესაძლებლობებთან. ამაშია ქართველი სოციალ-დემოკრატების გონიერება, სიბრძნე., ...მთავრობის ეკონომიური პოლიტიკა იძლევა დიდ დადებით პერსპექტივებს ქართველი მუშათა კლასის ინტერესების, მთელი ერის ეკონომიური წარმატებისათვის. მაგრამ მიზნის მიღწევა შეუძლებელია, თუ საქართველოს არ ექნა საერთაშორისო სტატუსი, თუ იგი არ იქნა ცნობილი ყველა სახელმწიფოს მიერ“.

საფრანგეთის სოციალისტური პარტიის ერთ-ერთი ლიდერი პიერ რენოდელი, წერილების სერიაში, რომელიც 1920 წლის ნოემბერ-დეკემბერში გამოქვეყნდა გაზ „ლე პროგრეს დე უიონის“ ფურცლებზე, აღნიშნავს, რომ ქართველმა სოციალ-დემოკრატებმა გამოასწორეს თავის რუსი თანამოაზრეების შეცდომა და დროულად, ჯერ კიდევ ამიერკავკასიის რესპუბლიკის არსებობის დროს დაიწყეს აგრარული რეფორმის გატარება. „საკმარისი იყო ჩამომრთმევი კომისიების შექმნა, მიწების გაზომვის დაწყება და გლეხობის ნდობა წინასწარ დაიმსახურეს ქართველმა სოციალისტებმა, რომლებიც შემდეგ მოექცნენ დამოუკიდებელი საქართველოს სათავეში და დაწყებული რეფორმა დაამთავრეს., ...მოხდა სრული აგრარული რევოლუცია, სისხლის დაუღვრელად, მშვიდობიანად., ...გლეხობა გახდა საიმედო ძალა ახლად დაარსებული რესპუბლიკისა,. ...მუშათა ინტერესების დაცვა

კონსტიტუციით უზრუნველყოფილია; პროფესიული კავშირები დაკანონებულია. შრომის სამინისტრო მოწოდებულია დაიცვას მშრომელი, შრომის კანონები“.

ქართველი სოციალ-დემოკრატების თეორიული და პრაქტიკული საქმიანობა შეაფასა აგრეთვე ინგლისის მუშათა პარტიის ლიდერმა რამზეი მაკდონალდმა. „ნეიშენის“ 1920 წლის 16 ოქტომბრის ნომერში იგი წერდა, რომ საქართველოს სოციალ-დემოკრატიულმა მთავრობამ ის შესძლო, რაც ევროპის სახელმწიფოთა სოციალ-დემოკრატებმა ვერ მოახერხეს. მათ უკონფლიქტოდ გაატარეს აგრარული რეფორმა, სოციალური კანონმდებლობა, შრომა დაუდეს საუძვლად რესპუბლიკის არსებობას. „მოხდა განსაზოგადოება ბუნებრივი სიმდიდრის, დიდი მამულების და საუფლისწულო მიწების., ...ამავე დროს თავისუფლება მიეცა კერძო ინიციატივას, ...მუშას, გლეხს, გუშინდელ მემამულესაც კი. ერის ყველა ნაწილს შეგნებული აქვს უდიდესი პასუხისმგებლობა. შენდება სრული დემოკრატიული სახელმწიფო სოციალისტური მთავრობის ხელმძღვანელობით., ...თუ ერთა თავისუფლება, ცარიელი სიტყვა არაა, თუ რომელიმე ერს თავისუფლება ეკუთვნის, ესაა ქართველი ერი, რომელმაც დაუმტკიცა მთელ კაცობრიობას თავის მაღალი კულტუროსნობა და პოლიტიკური სიმწიფე“.[35]

ასეთი იყო უცხო თვალით დანახული საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკა, მისი მთავრობის ეკონომიკური და სოციალური პოლიტიკა. ქართული ოპოზიციური პარტიების წარმომადგენელთა აჩრდილებს უნდა შევახსენოთ ხალხური ანდაზა – „შინაურ მლვდელს შენდობა არ აქვს“. კიდევ უნდა გავიმეორო ადრე ნათქვამი: როგორც მემარჯვენე ოპოზიცია, ისე (განსაკუთრებით) მემარცხენე აჭარბებდა მმართველი პარტიის კრიტიკაში. მთავრობისაგან ისეთი ღონისძიებების გატარებას მოითხოვდნენ, რის განხორციელებაც, ობიექტური პირობების გამო შეუძლებელი იყო. თავის მხრივ სტუმრები ქართველი სოციალ-დემოკრატების ხოტბაში აჭარბებდნენ. მაგრამ მათი შეფასება უფრო მიუდგომელი და შედარებით სწორი იყო.